

Anders Barstad

Frihetens århundre?
Levekår i Norge i et 100-årsperspektiv

Forord

I dette notatet er det gjort et kortfattet forsøk på å beskrive noen vesentlige trekk ved levekårsendringene i dette århundret. Notatet pretenderer ikke å gi noe fyldestgjørende bilde, blant annet er utviklingen av velferdsstatens ulike tjenester lite behandlet. Utviklingen på de arenaer som former levekårene, økonomiske drivkrefter m.m. er heller ikke tatt opp. En takk til Lars Østby, Finn Gjertsen, Hege Kitterød, Jan Lyngstad, Arne Andersen, Jan Tore Pedersen, Per Sevaldson og Kari-Mette Roalsø for kommentarer, til Jorunn Ramm for tilgang til data fra Helseundersøkelsen 1995, og til Liv Hansen som har laget figurene. Finansdepartementet har vært oppdragsgiver for prosjektet som notatet bygger på.

Innhold

1.	Innledning	5
2.	Levekårsendring belyst gjennom livshistorier	6
3.	Endringer i oppvekstmiljø	8
4.	Utviklingen på ulike levekårskomponenter	9
4.1.	Innledning	9
4.2.	Ernæring og helse	9
4.3.	Arbeidsmiljø, yrkesaktivitet og arbeidsløshet	13
	Arbeidets innhold	13
	Yrkesaktiviteten	13
	Arbeidsledigheten	15
4.4.	Økonomi og materiell standard	16
	Inntekt og forbruk	16
	Trykkesystemets utbygging	17
	Økonomiske problemer	17
	Boligstandard	19
	Andre materielle goder	20
4.5.	Utdanning	20
4.6.	Politiske rettigheter og ressurser	22
4.7.	Fritid	22
4.8.	Sosial kontakt og fellesskap	22
4.9.	Miljø	24
4.10.	Sosiale problemer	25
5.	Gammel og ny ulikhet	29
5.1.	Kvinnenes århundre	29
5.2.	Mindre økonomisk ulikhet?	29
5.3.	Er klassesamfunnet forsvunnet?	30
5.4.	Husholdningens betydning: Økte forskjeller par og enslige?	30
5.5.	Ulikhet mellom aldersgrupper	31
5.6.	Ikke-vestlige innvandrere: Den nye ulikheten	31
6.	Avsluttende perspektiver	32
	Litteratur	33
	De sist utgitte publikasjonene i serien Notater	37

1. Innledning

Levekår er et mangetydig begrep. De fleste vil imidlertid være enig om at levekår har å gjøre med *betingelsene for, rammene rundt* våre handlingsvalg og levemåte. Gode betingelser skaper velferd i ordets opprinnelige betydning: de danner forutsetningene for at det går en *vel* i ens *ferd* gjennom livet (Øyen 1992). Men hva er gode og hva er dårlige betingelser? Et vanlig syn er at livsbetingelsene er dårlige når en person har få ressurser (slik som inntekt, utdanning, selvtillit og psykisk overskudd), som igjen gir liten frihet til å realisere ønsker (Ringén 1995). I norsk levekårsforskning har en også lagt vekt på *arenabegrepet* som en sentral del av livsbetingelsene. Friheten til å velge avhenger ikke bare av individuelle ressurser, men også av tilgang til arenaer (som boligmarked og arbeidsmarked), hvor ressursene kan brukes, og av ulike egenskaper ved arenaene. For eksempel bestemmes boligstandarden både av inntekten og av trekk ved boligmarkedet (boligproduksjon, etterspørsel, låneordninger m.m.).

En annen tilnærming vurderer livsbetingelsene ut i fra hva en person har av økonomiske og sosiale «goder og byrder». Hva som er goder og byrder oppfattes som normativt og historisk bestemt. I den norske levekårsforskningen har en lagt mest vekt på byrdene, siden det nok er lettere å bli enig om hva som er dårlige levekår enn om hva som ligger i begrepet «det gode liv». En har søkt å kartlegge det som vanligvis oppfattes som problematiske livssituasjoner i befolkningen: Dårlige boforhold, lav helse, sosial isolasjon, arbeidsløshet etc.

En skal ikke overdrive forskjellene mellom disse tilnærmingene, i levekårsforskningen har de eksistert side om side. Betydningen av frihet er grunnleggende i begge tilnærmingene, men det legges vekt på litt ulike sider ved frihetsbegrepet. Mens ressurstilnærmingen er mest opptatt av *frihet til*, legger det normative «byrde»-perspektivet vekten på *frihet fra*. I det første perspektivet ses levekårene først og fremst som et middel, i det andre mer som mål, som goder eller onder i seg selv. De fleste levekårs-komponenter kan ses i lys av begge perspektiver. For eksempel innebærer arbeidsløshet både at en stenges ute fra en sentral levekårsarena og fra tilgang til viktige ressurser, samtidig som arbeidsløshet av mange oppfattes som en byrde i seg selv.

Å se det normative og historisk bestemte innholdet i levekårsbegrepet er naturligvis spesielt viktig i en historisk beskrivelse. Oppfatningene av hva som er gode og dårlige livsbetingelser har sannsynligvis endret seg siden århundreskiftet. Noen samfunnsforskere hevder at ikke-materielle verdier gradvis er blitt viktigere, at det har skjedd en dreining *fra materielle til postmaterielle verdier*. Verdier som uberørt natur, selvrealisering og sosial tilhørighet har fått forrang i forhold til fysisk og økonomisk sikkerhet (Ingelhart og Appel 1989). Teorien om postmaterielle verdier antar at vi setter mest pris på de godene som det er mest knapphet på, og at en persons grunnleggende verdier dannes gjennom opplevelser i oppveksten¹.

Det har åpenbart skjedd visse endringer i hvilke sider ved livssituasjonen som oppleves som viktige for et godt liv. Ett eksempel er betydningen av støy og forurensning i bomiljøet. Blant annet som en følge av urbaniseringen, den enorme trafikkøkningen og veksten i antallet motorkjøretøyer (se nedenfor), er et støy- og forurensningsfritt bomiljø et knappere gode i dag enn for 100 år siden. Våre kunnskaper om betydningen av forurensning og støy for helsetilstanden påvirker også vurderingene av miljøet som levekårs-komponent. En annen side ved levekårene som det sannsynligvis legges større vekt på i dag er sosial tilhørighet og fellesskap. En kan diskutere om dette også er blitt et mere knapt gode. I hvertfall er det sosiale fellesskapet en side ved levekårene som det er større oppmerksomhet og debatt om enn

---

¹ Teorien om en dreining i retning av postmaterielle verdier er omdiskutert, se blant annet kritikken av Ingelhart i Hellevik (1996), som beskriver verdiendringer fra 1985 til 1995 med utgangspunkt i MMIs Norsk Monitor. Perspektiver på verdiendringer i det norske samfunnet over et lengre tidsspenn, basert på en inngående analyse av 4 selvbiografier, kan en finne hos Gullestad (1996a, 1996b).

tidligere². Når en spør arbeidstakere i dag om hvilke sider ved jobben de oppfatter som «svært viktige», er det flere som nevner god kontakt med kolleger enn som nevner høy lønn (Barstad 1993). Dette er en verdiprioritering som er tilpasset et samfunn med et høyt velstandsnivå, den ville etter alt å dømme vært en annen i et samfunn preget av materiell nød. En annen side ved den materielle velstandsutviklingen er at *forventningene er blitt høyere*. For generasjonene som ikke har opplevd fattig-Norge er det materielle velstandsnivået i dag en selvfølge. Et ungt nygift par i 1935 innledet sin boligkarriere med å bo på et kvistværse, med kokemuligheter på et spritapparat i gangen. Den store drømmen for dem var leilighet med eget kjøkken: «Vi fikk den leiligheten etter to år og gud så lykkelige vi var da» (Danielsen 1990: 33). De økte forventningene er en av årsakene til at subjektivt opplevd velferd ikke nødvendigvis øker i samsvar med forbedringene i «objektive» livsbetingelser. En annen årsak til et manglende samsvar kan være at opplevelsen av velferd i betydelig grad skjer gjennom sammenligninger med andre (jfr. begrepet relativ deprivasjon), en tredje årsak er som nevnt at utviklingen kan skape andre og uforutsette former for knapphet.

2. Levekårsendring belyst gjennom livshistorier

Det lever fremdeles mennesker i dette landet som har opplevd levekårsendringene i vårt århundre på kroppen. Hvordan opplevde de samfunnet ved begynnelsen av århundret, og endringene fram til i dag? Hvordan skiller disse opplevelsene seg fra opplevelsene til de som har vokst opp under velferdsstatens beskyttende vinger?

«Jeg husker at jeg var sulten nesten hele tida. Vi hadde nesten ikke klær, bare de klærne vi gikk og sto i. Jeg hadde ikke søndagsklær. Når vi gikk på dans hadde vi ingen klær å skifte med, men vi hadde noe såpe som vi gnidde utenpå strømpene for at det skulle lukte godt. Det var den måten vi pynta oss på». Slik beskriver «Andrea», født ved århundrets begynnelse, sin oppvekst under første verdenskrig i Kristiania (Danielsen 1990: 38). Sitatet er et uttrykk for en virkelighet som vi idag, ved århundrets slutt, har vanskelig for å sette oss inn i. «Andrea» var født inn i arbeiderklassen, i en tid hvor det nesten ikke fantes offentlige velferdsordninger ut over fattighjelpen. Når faren ble «tatt av gikta» i 50-årsalderen var fattighjelpen det eneste alternativet. Som nygift må hun bo sammen med foreldrene, åtte voksne og tre barn på ett rom og kjøkken.

Selv om flertallet nok klarte å holde sulten unna (se figur 1), er det likevel typisk at det var «knapphet på alt». Et gjennomgangstema i mange av beretningene fra de som vokste opp rundt århundredskiftet er også, ved siden av fattigdommen, *slitet* og det kontinuerlig harde arbeidet. Våre dagers tekniske innretninger manglet. Gårdene og husmannsplassene manglet som regel innlagt vann, slik at vannet måtte bæres med åk. I 1946 var innlagt vann fremdeles unntaket på landsbygda (Ramsøy 1988: 27).

Skolegang kunne vært en vei ut av fattigdommen, men denne veien var stengt for de fleste, både av økonomiske og kulturelle grunner (som at en ikke følte seg «fin» nok). Det er derfor et typisk trekk ved livshistoriene til mange av dem som vokste opp i første del av århundret, at de ikke hadde noen ungdomstid i vår forstand. Etter konfirmasjonen gikk de fleste ut i arbeidslivet. For en del var mangelen på utdanningsmuligheter et stort savn, kanskje spesielt for kvinnene, som i tillegg til økonomien fikk sine muligheter begrenset av kvinneidealet. For unge kvinner i dag er utdanningen en selvfølgelig del av livet (Almås m.fl. 1995).

---

² Ett eksempel på denne oppmerksomheten er et dikt av etterkrigstidens kanskje fremste norske lyriker, Rolf Jacobsen. I diktet «Problem II», fra diktsamlingen «Pusteøvelse» som kom ut i 1975, gir han sin versjon av velferdsutviklingen (Jacobsen 1992: 259):

«—hva vi enn gjør,
maskinene
flytter sulten bare to trapper opp,
nå sitter den i hjertet»

Flere av de eldre som har opplevd endringene i vårt århundre på kroppen, sier at livet i velferdsstatens Norge er blitt lettere og bedre. Noen sammenligner med hvordan eldre ble behandlet i gamle dager: «Nå har jeg det bra. Jeg husker hvordan gamle folk hadde det før i tiden. Nå har de gamle det uendelig mye bedre. Før var det legdefolk, fattige folk som gikk rundt og måtte ligge i fjøset og fikk den dårligste maten. Da livet var slutt fikk de bare lyng som blomster på graven»³ («Bea», født 1914, referert hos Danielsen 1990: 54).

Det var ikke bare vanskelige økonomiske og materielle forhold som begrenset friheten. Strengt normer og lite fleksible rolleforventninger satte større grenser for livsutfoldelsen enn i vår tid. I ekteskapet var det mannens plikt å forsørge sin kone, mens konas plikt var å ta seg av husarbeidet. En gift kvinne skulle ikke arbeide, og ektemannen kunne for eksempel «..ikke trille barnevogn, og hvis han tørket oppvask og noen kom på besøk, skyndte han seg å legge bort håndkle´. For det var en skam for en mann å gjøre slikt» («Anna», født 1909, referert hos Danielsen 1990: 34). I barneoppdragelsen ble det lagt stor vekt på lydighet, disiplin og orden. «Det som preget barndomshjemmet mitt var nok en slags stivhet, ro og orden. Jeg husker hjemme når vi gikk fra bordet. Mor gikk først, så gikk jeg og så gikk far og så gikk guttene. Slik var det» («Felicia», født 1912, referert hos Danielsen 1990: 101). Represen- tative utvalgsundersøkelser bekrefter de store verdiendringene innenfor barneoppdragelsen; andelen i befolkningen som er «helt enig» i at lydighet og respekt for sine foresatte er det viktigste barn bør lære utgjorde snaut 8 av 10 i 1957 og mindre enn 4 av 10 i 1988 (Todal Jenssen 1990: 354).

En analyse av 60 selvbiografier fra tre generasjoner, «slitergenerasjonen» født 1910-15, «velferdssta- tens barn» født 1940-47 og den «refleksive generasjon», født etter 1957, peker også på grunnleggende endringer på flere områder (Almås m.fl. 1995). I slitergenerasjonen settes de kollektive behovene foran de individuelle, mens det blant de yngste er individet som settes i sentrum. I slitergenerasjonen var framtida i stor grad gitt ut i fra den økonomiske og sosiale posisjonen en var født inn i. Individuelle valg var derfor ikke noe sentralt tema. For den yngste generasjonen ses både utdanning og livsløp mer som et resultat av valg. Spesielt for kvinnene kan en snakke om en overgang fra et «lydighetsimperativ» til et «skap din egen identitet»-imperativ⁴. Nødvendigheten av valg, refleksjon og arbeid med egen identi- tet ser en blant annet svært tydelig på kjønnsrollenes område. Hva det vil si å være «kvinne» eller «mann» er blitt langt mer diffust, og mindre bestemt gjennom entydige signaler om «korrekt oppførsel» fra omgivelsene. Det er en stor overgang fra den tiden det var en skam for en mann å hjelpe til med oppvasken, og «kjønnsrollemønsteret ....ikke engang [var] gjenstand for diskusjon» («Toril», f. 1940), til en tid hvor en ung jente opplever at «..ingen har noen spesiell rolle, det som mangler i vår tid, er at menn blir gravide..» («Jeanette», f. 1971)⁵.

Studiet av livshistorier viser imidlertid at ikke alle problemer forsvinner med velferdsstatens framvekst. Visse valgmuligheter blir borte, for eksempel mulighetene for tidlig etablering i yrkeslivet. For mennene som ble født like før og under 2. verdenskrig var det å dra til sjøs en relativt lett måte å komme ut i arbeidslivet på. For den yngste generasjonen av menn forsvinner dette som utvei, «...mens de yngste jentene har fortsatt en lettvinnt mulighet til å komme seg ut og i arbeid ved å passe andres barn, i Norge eller i utlandet» (Almås m.fl. 1995). Den enorme økningen i utdanningsmuligheter er blitt fulgt av en utdanningsinflasjon. De som velger bort eller avbryter utdannelsen får det vanskelig. Særlig gjelder dette for guttene.

---

³ Så sent som i 1850-60-årene stod legdsystemet for over halvparten av all fattigunderstøttelse (Sundby 1981: 164). Først med den nye loven om forsorgsvesenet i 1900, falt det gamle legdsystemet bort (Bull 1981).

⁴ Hvordan skal en forstå vekten på verdier som plikt, lydighet og offer, som blant annet kom til uttrykk i den strenge barneoppdragelsen? En av flere forklaringer er kanskje at menneskene i nødssammenheng var svært avhen- gige av hverandre for å overleve. Individualisme og selvrealisering var en «luksus» en ikke kunne unne seg selv eller andre. Med økt økonomisk og fysisk sikkerhet blir behovet for forutsigbarhet og strenge normer mindre. Det økte utdanningsnivået kan også ha betydning, oppslutningen om autoritære verdier er lavest blant dem med høy utdanning (Todal Jenssen 1990).

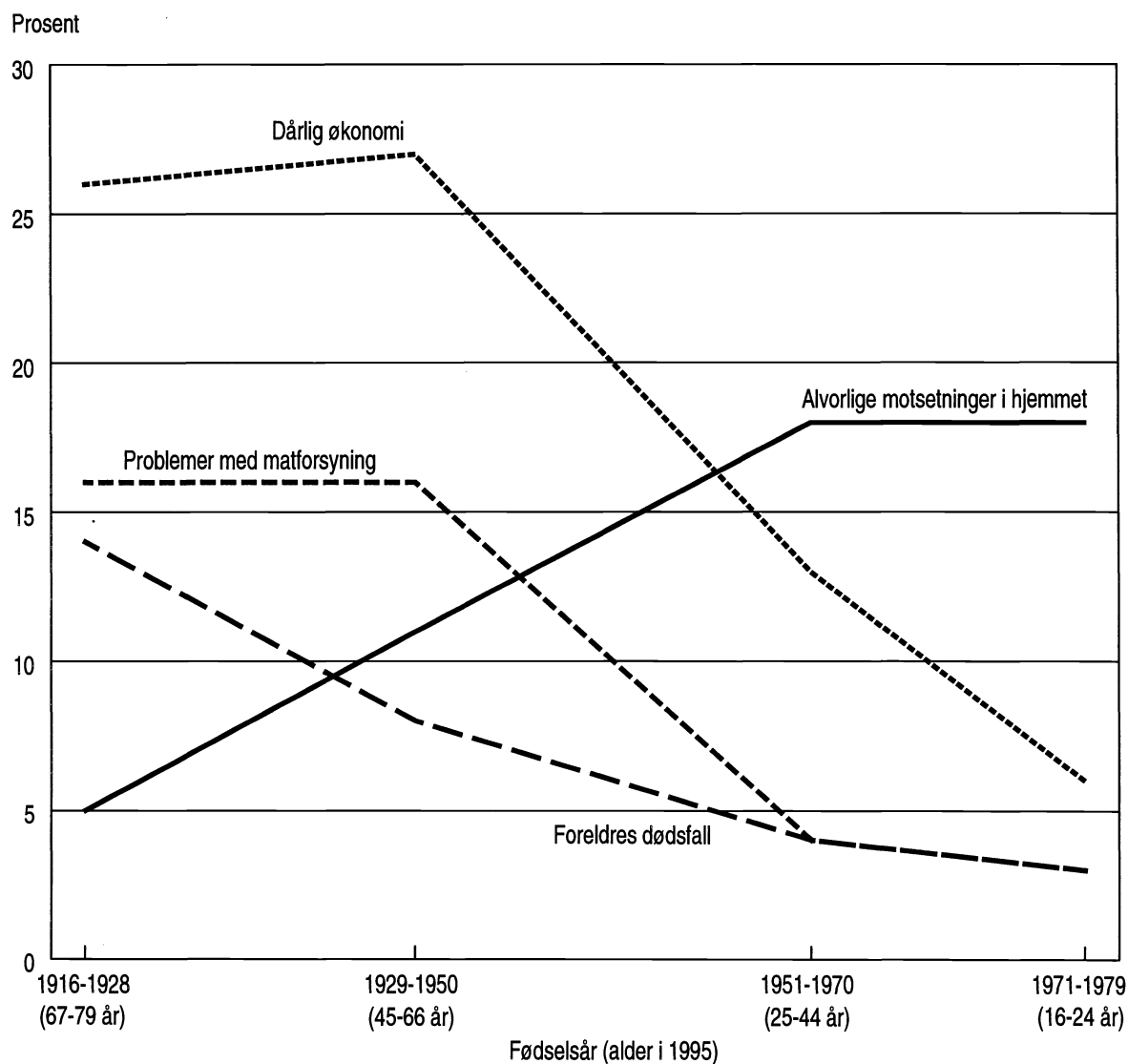
⁵ Sitatene er hentet fra Almås m.fl. 1995.

Valgmulighetene har også sine negative sider. Forventningene til at en skal prestere noe øker. I noen av den yngste generasjonens livshistorier kan det «..spores en redsel for ikke å være bra nok eller ikke å leve opp til det som forventes». Det største problemet blant de unge er å «finne seg selv» i et mangfoldig og differensiert samfunn. Tilknytningen til arbeidet er blitt langt løsere, identiteten er blitt mer knyttet til forbruk og livsstil. For de unge jentene står det å bli godtatt av andre sentralt. Ensomhets- og annerledesfølelser er viktige tema (Almås m.fl. 1995).

3. Endringer i oppvekstmiljø

De livshistoriene vi har presentert er basert på et lite, og ikke nødvendigvis representativt materiale. Retrospektive data fra landsomfattende intervjuundersøkelser bekrefter imidlertid mange av de beskrivelsene som er gitt ovenfor. I levekårsundersøkelsen 1973 ble det spurt om ulike sider ved oppvekstforholdene. Mens noe over halvparten av dem som ble født rundt århundreskiftet eller før hadde «følelsen av at økonomien var vanskelig» i barndomshjemmet, gjaldt det bare rundt 1 av 10 i generasjonen

Figur 1. Andel med ulike problemer i oppveksten, etter fødselsår. 1995. Prosent.

Kilde: Helseundersøkelsen 1995, Statistisk sentralbyrå

født i første del av 1950-tallet (Tvede 1977: 227). Lignende retrospektive spørsmål ble nylig stilt i Hel-seundersøkelsen 1995, utført av Statistisk sentralbyrå (figur 1). Denne undersøkelsen dekker ikke oppvekstforhold like langt tilbake i tid, men viser likefullt de samme tendensene. Av dem som vokste opp i mellomkrigsårene og i 1940-årene, har vel en fjerdedel opplevd at de i økonomisk henseende var «svært dårlig» eller «dårlig» stilt, og 16 prosent har opplevd at det ofte eller av og til var problemer med å skaffe nok mat. I den yngste generasjonen, som i dag er mellom 15 og 25 år, er det henholdsvis 6 og 3 prosent som har opplevd slike problemer. Kanskje vel så viktig, så mange som 14 prosent av de som i dag er 67-79 år gamle opplevde at en av foreldrene døde før de selv fylte 16. En slik ulykke har grad-vis blitt mer sjelden i løpet av hundreåret. Blant dem som vokste opp i 1970-årene ble 3 prosent ram-met av dødsfall blant foreldrene.

Ikke alle problemer viser en nedadgående tendens. Alvorlige motsetninger i hjemmet (i spørsmåls-stillingen spesifisert til «f.eks. alkoholmisbruk, skilsmisse, slossing, mishandling etc.») er blitt mer vanlig, 3 ganger så mange i den yngste som i den eldste kohorten oppgir at slike motsetninger forekom. Tilsva-rende tendenser er tidligere blitt påvist i både norske og svenske levekårsundersøkelser⁶ (Tvede 1977, Gähler 1995). Det økte antallet skilsmisser har ført til at en mindre andel enn tidligere bor sammen med begge foreldrene under oppveksten. Av dem som vokste opp på 50- og 60-tallet bodde 88 prosent sammen med begge foreldrene under oppveksten, blant dem som vokste opp på 70-tallet var andelen redusert til 80 prosent.

En skilsmisse er utvilsomt i mange tilfeller forbundet med store menneskelige omkostninger. Det kan likevel være grunn til å minne om at skilsmissen i noen tilfeller er det minste av to onder. Analyser av svenske levekårsdata tyder på at bare en type oppvekstfamilie hadde en negativ innvirkning på psykisk helse senere i livet, nemlig den hvor det var alvorlige motsetninger, men hvor foreldrene fortsatte å leve sammen (Gähler 1995: 79).

4. Utviklingen på ulike levekårskomponenter

4.1. Innledning

I dette avsnittet skal vi kaste et blikk på de lange linjene i utviklingen av ulike sider ved levekårene. Kildegrunnlaget er hovedsakelig forskjellige statistiske registre, samt folketellingene hvert tiår. For de siste 20-25 årene har vi også tilgang til representative intervjuundersøkelser (blant annet levekårs-undersøkelsene). Framstillingen begynner med noen sider ved levekårene hvor det åpenbart har skjedd store forbedringer, ihvertfall når en ser århundret under ett : Ernæring og helse, materiell standard, arbeidsmiljø og sysselsetting, utdanning og fritid. Framstillingen avsluttes med de sidene ved levekårene hvor utviklingen har vært mer tvetydig: Fysisk miljø, sosial kontakt og fellesskap, samt kriminalitet, vold og andre former for sosiale problemer. Framstillingen vil si lite om ulikheter mellom sosiale grupper, i neste avsnitt vil vi forsøke å oppsummere utviklingen i sosial ulikhet.

4.2. Ernæring og helse

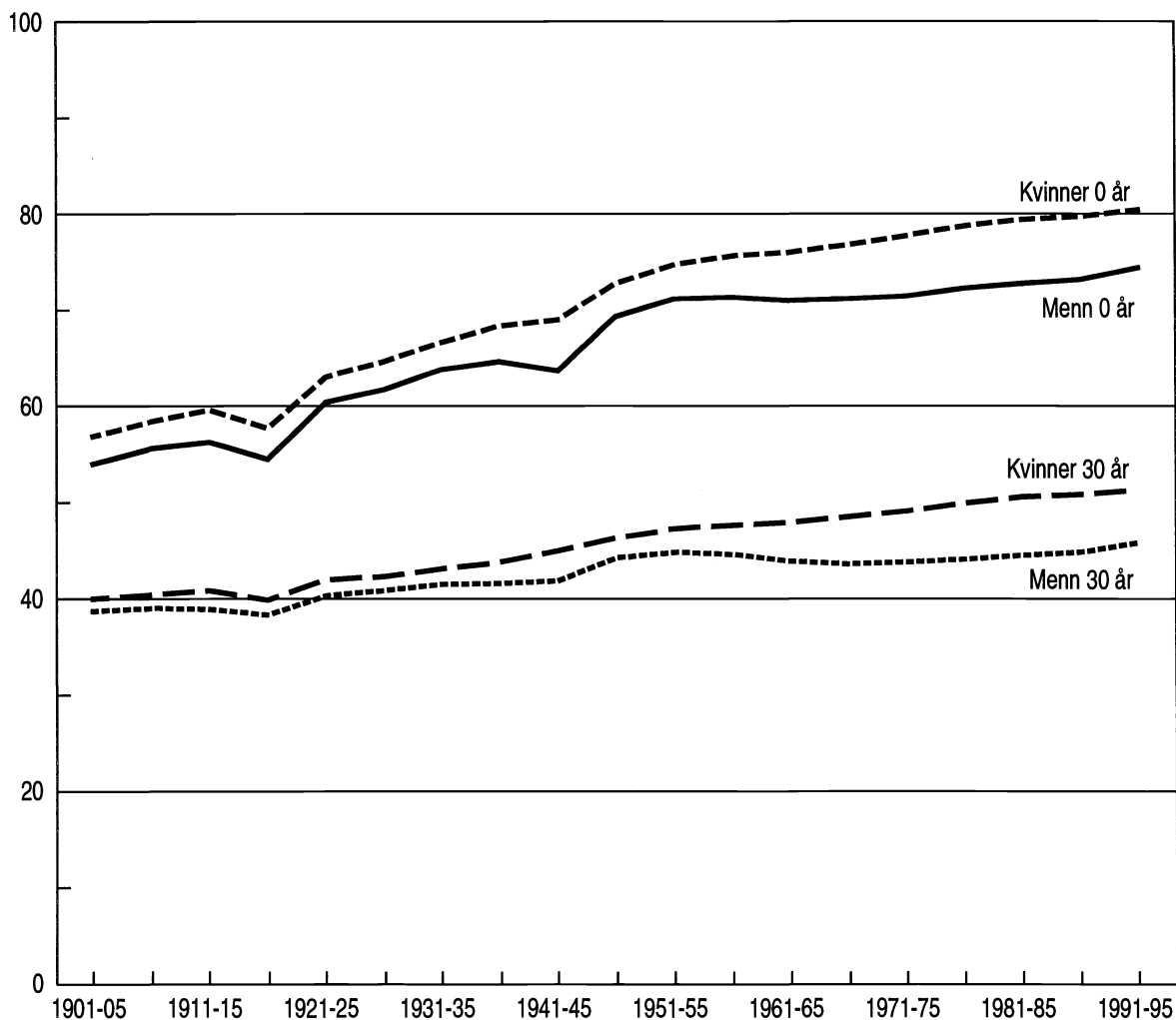
Spørsmålet om god nok ernæring henger så nøye sammen med helsetilstanden, at vi her vil se disse spørsmålene i sammenheng.

---

⁶ Tvede (1977: 228) peker på at slike funn kan forklares på minst to måter: Den ene forklaringen viser til et problem i fortolkningen av retrospektive data, som kommer til uttrykk i ordtaket om at «tiden leger alle sår». Den andre forklaringen er at endringene er reelle, sosiale forandringer har bidratt til et økende konfliktnivå innen familien. En spekulativ hypotese kunne være at potensialet for konflikter i en familie øker når verdier som framhever lydighet og plikt erstattes av verdier som framhever selvrealisering og betydningen av en individuell utdannings- og yr-keskarriere for både menn og kvinner. Det kan imidlertid også tenkes at konfliktnivået er uendret, men at konflik-tene av ulike årsaker er blitt mer synlige for barna enn tidligere.

Figur 2. Forventet gjenstående levetid for menn og kvinner på utvalgte alderstrinn. 1901-1995.

Forventet levealder

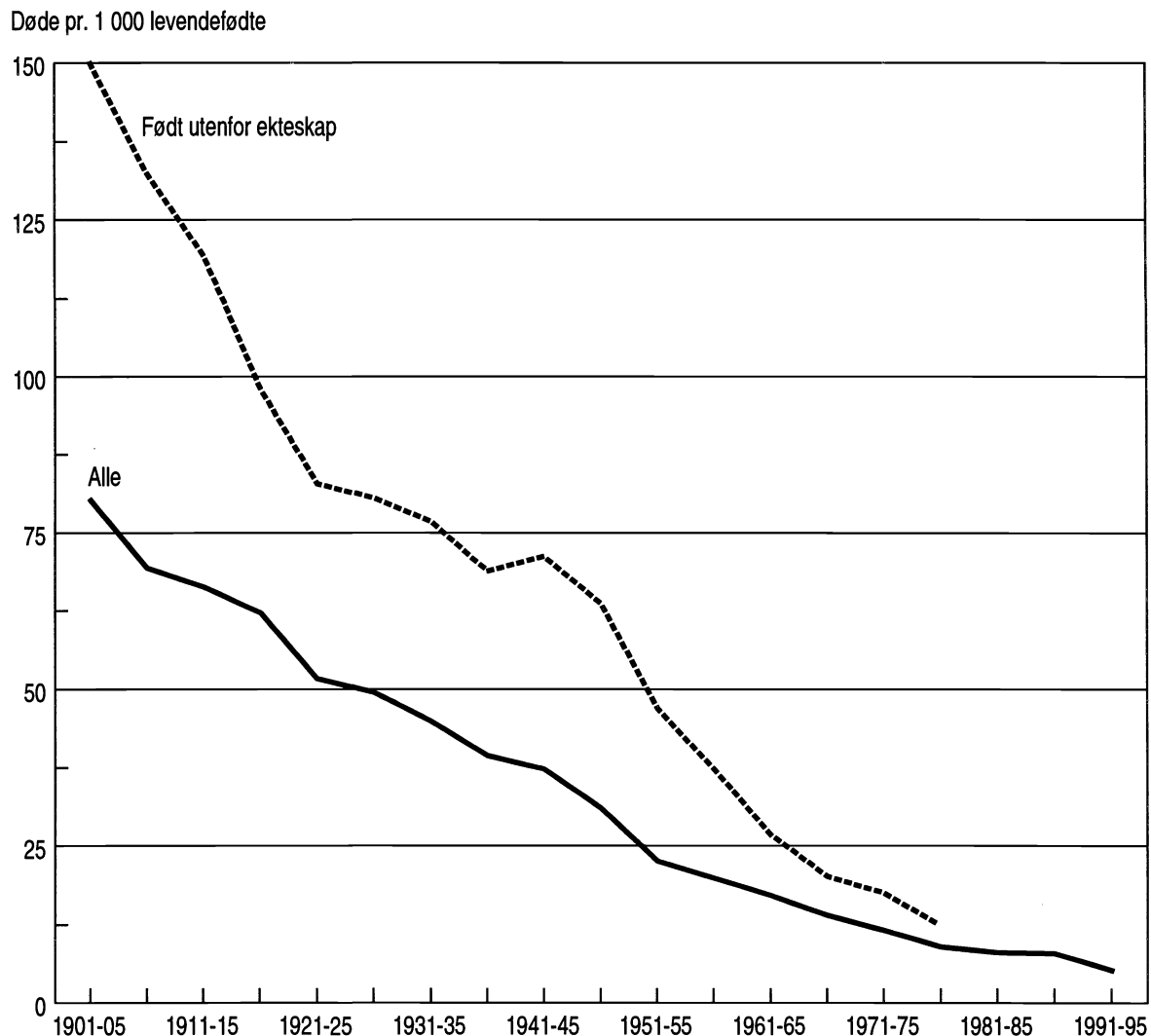
Kilde: Historisk statistikk 1994 og Ukens statistikk 34/96, Statistisk sentralbyrå

En av indikatorene på at det har skjedd store forbedringer i helsetilstand og ernæring er økningen i gjennomsnittshøyden. En spasertur i Kristianias gater ved århundreskiftet ville avslørt at de fleste mennesker var betydelig lavere enn i dag. Mannlige vernepliktige var i gjennomsnitt 170 cm høye, mens gjennomsnittshøyden i dag er snaut 180 cm. 45 prosent var under 170, sammenlignet med bare 7 prosent i dag (Statistisk sentralbyrå 1996d).⁷

I hvilket omfang det var direkte sult og underernæring ved århundreskiftet er vanskelig å anslå. Retrospektive data tyder på at rundt 1 av 5 som vokste opp i det første tiåret av århundret bodde i hjem som ofte eller av og til hadde problemer med å skaffe tilstrekkelig mat (Tvede 1977, jfr. også figur 1).

⁷ En tilsvarende endring kan en se for menstruasjonens begynnelse, som for jenter fra arbeiderklassen var rundt 16 år i gjennomsnitt i det 19. århundre. Fra rett etter århundreskiftet og fram til 2. verdenskrig var det et betydelig fall i tidspunktet for første menstruasjon; større for de fattige enn for de velstående (Ramsøy 1988, som siterer Brundtland og Walløe 1973). I dag er tidspunktet for første menstruasjon i gjennomsnitt vel 13 år.

Figur 3. Døde under ett år pr. 1000 levendefødte. 1901-1995.

Kilde: Historisk statistikk 1994 og Ukens statistikk 34/96, Statistisk sentralbyrå

Studier av kostholdet til fattige familier på landsbygda i 30-årene viste blant annet at beløpene som ble gitt fra de kommunale fattigkassene ikke var tilstrekkelige til å gi et adekvat kosthold. Familier med mange barn hadde det verst. De som både var uten lønnsinntekt og ikke hadde mulighet til å dyrke egne produkter hadde et kaloriinntak som var godt under minstemålet for å kunne opprettholde et sunt liv (Evang og Galtung Hansen 1939, referert i Ramsøy 1988: 26).

Dødeligheten er det klassiske målet for utviklingen i befolkningens helsetilstand. Det skjedde store endringer i dødeligheten fra det 19. til det 20. århundre, som forteller mye om den revolusjonen i sosiale forhold og levestandard vår tid har vært vitne til. Fra 1820-årene og fram til århundreskiftet økte den forventede levealderen med snaut 7 år. Fra slutten av forrige århundre og fram til i dag har levealderen økt mer enn tre ganger så mye. På bare 20 år, fra slutten av 1920-årene til slutten av 1940-årene økte forventet levealder blant menn med hele 7,5 år og blant kvinner enda litt mer (Statistisk sentralbyrå 1995a: 88). Den forventede levealderen i Norge i første halvdel av 50-tallet var den høyeste som noen gang hadde vært registrert i noe land i verden (Borgan 1993).

På grunn av den sterke økningen i hjerte- og kardødeligheten blant menn i 1950- og 60-årene stagnerte den forventede levealder for menn, mens levealderen blant kvinner fortsatte å øke. Blant voksne menn *økte* dødeligheten i denne perioden. Etter 1970 har den forventede levealder blant voksne menn igjen blitt forlenget, i de siste årene også noe mer enn blant kvinner. Fortsatt er likevel den forventede levealder for en 30-årig mann bare litt over ett år høyere enn den var for 40 år siden (figur 2). I den foregående 40-årsperioden var økningen over 5 år. Dette er paradoksalt med tanke på den enorme veksten i ressurser til helsevesenet etter 1950. Noe av årsaken kan være at det er en grense for hvor mye levealderen kan øke, og at en har kommet nærmere en slik grense i de senere årene⁸.

Det er først og fremst den sterke nedgangen i spebarnsdødeligheten som har forårsaket økningen i levealderen. Spebarnsdødeligheten blir ofte framhevet som en følsom indikator på levestandard og sosiale forhold. I slutten av forrige hundreår døde nesten 10 prosent av de levendefødte i løpet av det første leveåret (blant dem som ble født utenfor ekteskap døde nærmere 18 prosent⁹), i dag er det mindre enn en halv prosent som dør. Endringstakten har variert noe i løpet av århundret, men selv i de vanskelige 20- og 30-årene ble spebarnsdødeligheten redusert (figur 3).

Tuberkulosen var det alvorligste helseproblemet i Norge fram til 1940-årene. Den rammet særlig unge mennesker. Tuberkuloseepidemien kulminerte midt på 1920-tallet; på den tiden ble det registrert om lag 8000 nye tilfeller hvert år. I løpet av 30-årene ble antallet nye tilfeller betydelig redusert, i 1940 var antallet for første gang under 4000.

Samtidig som tuberkulosen og andre infeksjonssykdommer er bekjempet, er andre sykdommer og helseproblemer blitt mer vanlige. Vi har nevnt den økte hjerte- og kardødeligheten blant menn på 50- og 60-tallet. Etter 1970 er imidlertid denne dødeligheten betydelig redusert, blant menn i 40-50-årsalderen nesten halvert (Øverås 1995). Kreftsykdommene er blitt en ny svøpe. Også når vi tar hensyn til at befolkningen er blitt eldre, har kreftsykeligheten økt de siste 40 årene. I motsetning til tuberkulosen er risikoen for å utvikle kreft størst hos de eldre. Samtidig er det flere som overlever en kreftsykdom enn tidligere, slik at virkningene av flere krefttilfeller på levealderen har vært beskjeden (på dette feltet er det grunn til å tro at utbyggingen av helsevesenet har hatt betydning). Det er bare blant eldre menn at det er flere som dør av kreft i dag enn på begynnelsen av 50-tallet (Statistisk sentralbyrå 1995a: 115).

Sykdomsbildet har endret seg betydelig. I dag er de vanligste sykdommene kroniske sykdommer med lav dødelighet, slik som muskel- og skjelettlidelser (ryggsmærter, revmatisme o.l.). Hudsykdommer og allergier ser ut til å ha blitt mere vanlig de siste 15-20 årene, det samme gjelder kanskje astma blant barn (Magnus m.fl. 1991). Mye tyder på at de eldres helsetilstand er blitt bedre de siste 15 årene. De eldres funksjonsevne, slik som evnen til å bevege seg, gå trapper o.l. er blitt markert bedre fra 1980 til 1995 (Huserbråten 1996). Samfunnsendringer som forbedret arbeidsmiljø, nedsatt arbeidstid og lavere pensjonsalder (se nedenfor) bidrar til at de som blir gamle i dag er mindre nedslitt enn de som ble gamle for en generasjon siden.

---

⁸ Det er tankevekkende at dødeligheten av hjerteinfarkt i Norge på begynnelsen av 90-tallet fremdeles var 5 ganger høyere enn i Japan. Dette indikerer at det fremdeles er et potensiale for en betydelig reduksjon av dødeligheten (Waalder og Guldvog 1996).

⁹ Denne alarmerende dødelighetsstatistikken var en viktig bakgrunn for de Castbergske barnelovene, satt i kraft fra 1916. Disse lovene skulle blant annet gi bedre økonomiske kår for ugifte mødre (Bjørnson og Haavet 1994: 115). Siden begynnelsen av 80-tallet er det ikke publisert tall for spebarnsdødeligheten etter ekteskapsstatus. Derimot er det publisert tall for dødfødsler utenfor ekteskap. Så sent som på slutten av 1970-årene var det litt flere dødfødte pr. 1000 levendefødte utenfor ekteskap enn gjennomsnittet for alle fødte. I 1995 var det ingen forskjell (Statistisk sentralbyrå 1996d: 73). Dette må blant annet ses i forhold til at fødsler utenfor ekteskap etterhvert er blitt svært vanlig. 48 prosent av fødsleene var utenfor ekteskap i 1995.

4.3. Arbeidsmiljø, yrkesaktivitet og arbeidsløshet

Arbeidets innhold

Siden århundreskiftet har Norge utviklet seg fra å være et førindustrielt bondesamfunn til å bli et samfunn med etterindustrielle trekk (Furre 1991: 490). Industrisamfunnet kulminerte på 60-tallet. 1980-årene ble vitne til en kraftig reduksjon i industrissysselsettingen. Gjennom hele etterkrigstiden er det sysselsettingen i de tjenesteytende næringene som har økt mest, særlig i de offentlige helse- og sosialtjenestene. Sysselsettingen i primærnæringene har gått sterkt tilbake i etterkrigstiden, særlig stor var nedgangen i 60-årene (Fredriksen 1993: 206). Denne utviklingen har naturligvis fullstendig forvandlet arbeidslivet og arbeidsinnholdet. Mens de fleste tidligere arbeidet i vareproduksjon, arbeider i dag de fleste med å produsere tjenester. For store grupper av arbeidstakere har tjenesteytingens stress avløst det fysiske slitet. Innføringen av arbeidsbesparende teknologi har også endret karakteren av det arbeidet som tidligere var forbundet med mye slit (for eksempel gjennom innføringen av slåmaskiner og traktorer i jordbruket).

Offentlige inngrep og endringer i lovgivningen har forbedret forskjellige sider ved levekårene i arbeidslivet. Den første arbeidervernloven i 1892 satte begrensninger på barnarbeidet (det ble forbudt å ha barn under 12 år i arbeid). I 1936 kom en ny lov om arbeidervern, som blant annet gav et visst oppsigelsesvern (Furre 1991: 160). I 1977 ble Arbeidsmiljøloven vedtatt, med nye og strengere krav til utformingen av arbeidsmiljøet. Først fra 1980 har vi gode tidsserier som kan fortelle oss noe om utviklingen i det fysiske og organisatoriske arbeidsmiljøet. Endringene i de fysiske arbeidsmiljøproblemene fra 1980 og til i dag har vært beskjedne, mens det har skjedd visse endringer i de organisatoriske sidene. Ensformigheten er blitt mindre (særlig blant kvinner), og litt færre har liten grad av selvstendighet i arbeidet (Statistisk sentralbyrå 1996a).

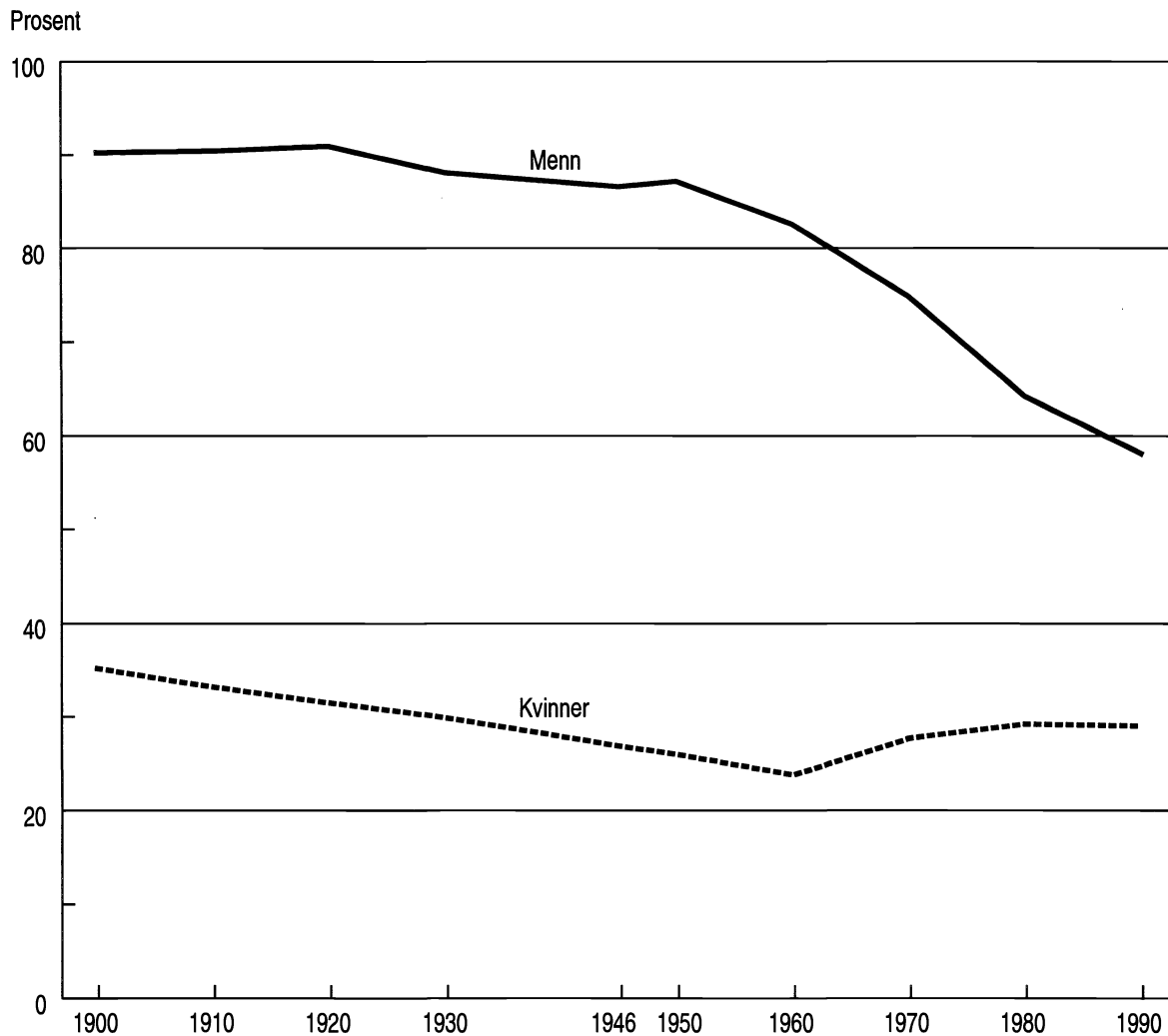
Yrkesaktiviteten

For de som var sysselsatt ved århundreskiftet i jordbruk, industri eller husarbeid var det vanlig med ti timers arbeidsdag eller mer, og de færreste hadde mulighet til å ta ferie. Når arbeidsoppgavene var atskillig mer fysisk krevende enn de er i dag, var det stor fare for å bli nedslitt forholdsvis tidlig i yrkeskarrieren. Åtte timers normalarbeidsdag ble lovfestet i 1919. Fra 1947 ble 3 ukers ferie lovfestet. Den foreløpig siste i serien av arbeidstidsforkortelser kom i 1987. Fra århundreskiftet til i dag er en normal arbeidsuke for store grupper forkortet fra om lag 60 til 37,5 timer.

For den voksne befolkningen sett under ett, er arbeidslivet en mindre viktig kilde til livsopphold enn den var ved århundreskiftet. Andelen i den voksne befolkningen som har yrkesaktiviteten som *viktigste kilde til livsopphold* ble redusert fra omlag 6 av 10 i 1900 til litt over 4 av 10 i 1990. Denne beskrivelsen dekker imidlertid over svært forskjellige utviklingstendenser blant menn og kvinner. Særlig i perioden etter 1960 har det skjedd store endringer i menns og kvinners tilknytning til arbeidslivet, og i fordelingen av yrkesaktiviteten over livsløpet.

I 1960 hadde fremdeles 83 prosent av voksne menn yrkesaktivitet som viktigste kilde til livsopphold, i 1990 bare 58 prosent (figur 4). Ved siden av den generelle aldringen av befolkningen, har utbyggingen av alderstrygden, og av uførepensjonen (fra 1961), bidratt til nedgangen. Fra siste halvdel av 1970-årene var det en kraftig reduksjon i yrkesaktiviteten blant menn 55-66 år, og en enda sterkere reduksjon blant de som var over 66 år. Blant de yngre, både blant menn og kvinner, har økningen i utdanningstilbøyeligheten (se nedenfor) redusert andelen som har yrkesaktivitet som hovedbeskjeftigelse. Andelen 15-19-åringer som har arbeid som hovedaktivitet ble redusert fra om lag 6 av 10 i 1950 til under 1 av 10 i 1992. Denne tendensen ble kraftig forsterket gjennom lavkonjunkturen på slutten av 80-tallet (Fredriksen 1993). Både for menn og kvinner er heltidsetableringen i yrkeslivet blitt mer konsentrert på midten av livsløpet.

Figur 4. Menn og kvinner 15 år og eldre¹, med yrkesaktivitet som viktigste kilde til livsopphold.1910-1990. Prosent

¹ 16 år og over fra 1970

Kilde: Historisk statistikk 1994, Statistisk sentralbyrå

På tross av denne utviklingen, har yrkesaktiviteten blant kvinner økt siden 1960. Dette skyldes den kanskje største sosiale endringen i det norske samfunnet i den siste halvparten av århundret: De gifte kvinnenenes innmarsj i yrkeslivet. Helt fram til 1960-tallet var det svært uvanlig for gifte kvinner å være sysselsatt¹⁰. De fleste voksne kvinner var husmødre, lønnet arbeid var unntaket. På 70- og 80-tallet, i sær fra siste halvdel av 70-årene og fram til 1987, var det en veritabel «kvinnerevolusjon» på arbeids-

¹⁰ Den registrerte yrkesdeltakelsen blant gifte kvinner var mellom 2 og 5 prosent i perioden fra 1875 til 1950. Men den reelle yrkesdeltakelsen var høyere, blant annet fordi familiearbeid utført av kvinner gift med selvstendige bønder ikke ble regnet med (Skrede 1985: 149. Se også Ljones 1979).

markedet, som gjorde toinntektsfamilien til en regel (figur 5¹¹). På 1970-tallet arbeidet de fleste kvinnene deltid, men på 80- og 90-tallet ble heltidsarbeidende, gifte og samboende kvinner mer og mer vanlig.

Arbeidsledigheten

Arbeidsledighetsstatistikken for første del av århundret er mangelfull. Bare ti av fagforbundene hadde arbeidsløshetskasser og førte skikkelig statistikk (Bull 1979: 98). Med dette forbehold, tyder denne statistikken på at ledigheten var forholdsvis lav i vekstperioden fra 1900 til 1920, som regel under 5 prosent. I 1920 var bare et par prosent av de fagorganiserte arbeidsledige. Imidlertid, med krisa som begynte dette året ble «...massearbeidsløsheten det mest brennende sosiale problemet i Noreg» (Furre 1991: 88). Arbeidsledigheten lå på et høyt nivå gjennom hele mellomkrigstiden, bare i ett av mellomkrigsårene var den registrerte ledigheten blant fagorganiserte under 15 prosent. 1933 var det verste året, da en av tre fagorganiserte var uten jobb. Krisa rammet spesielt hardt de unge som skulle ut i arbeidslivet i disse årene. Nesten en fjerdedel av unge menn (21-25 år) i byene var helt uten arbeid ifølge folketellingen i 1930 (Ramsøy 1988: 15).

Problemene skyldtes ikke bare pengepolitikken og den internasjonale lavkonjunkturen, men også store ungdomskull i kombinasjon med færre muligheter for utvandring. Så sent som i perioden 1901-10 utvandret nærmere 200 000 nordmenn til oversjøiske land, en større andel av befolkningen enn i noe annet europeisk land på den tiden. Det store flertallet var yngre menn (Fuglum 1978).

Fra slutten av 40-tallet og fram til 1980 var arbeidsledigheten lav og relativt stabil (stort sett under 2 prosent). Etter en forholdsvis kortvarig lavkonjunktur i første del av 80-tallet, steg arbeidsledigheten for alvor etter oljeprisfallet i 1986. Arbeidsledigheten kulminerte i 1993, i gjennomsnitt var da 6,6 prosent av den mannlige og 5,1 prosent av den kvinnelige arbeidsstyrken uten arbeid. I 1995 var ledigheten redusert til litt over 5 prosent for menn og 4,6 prosent for kvinner.

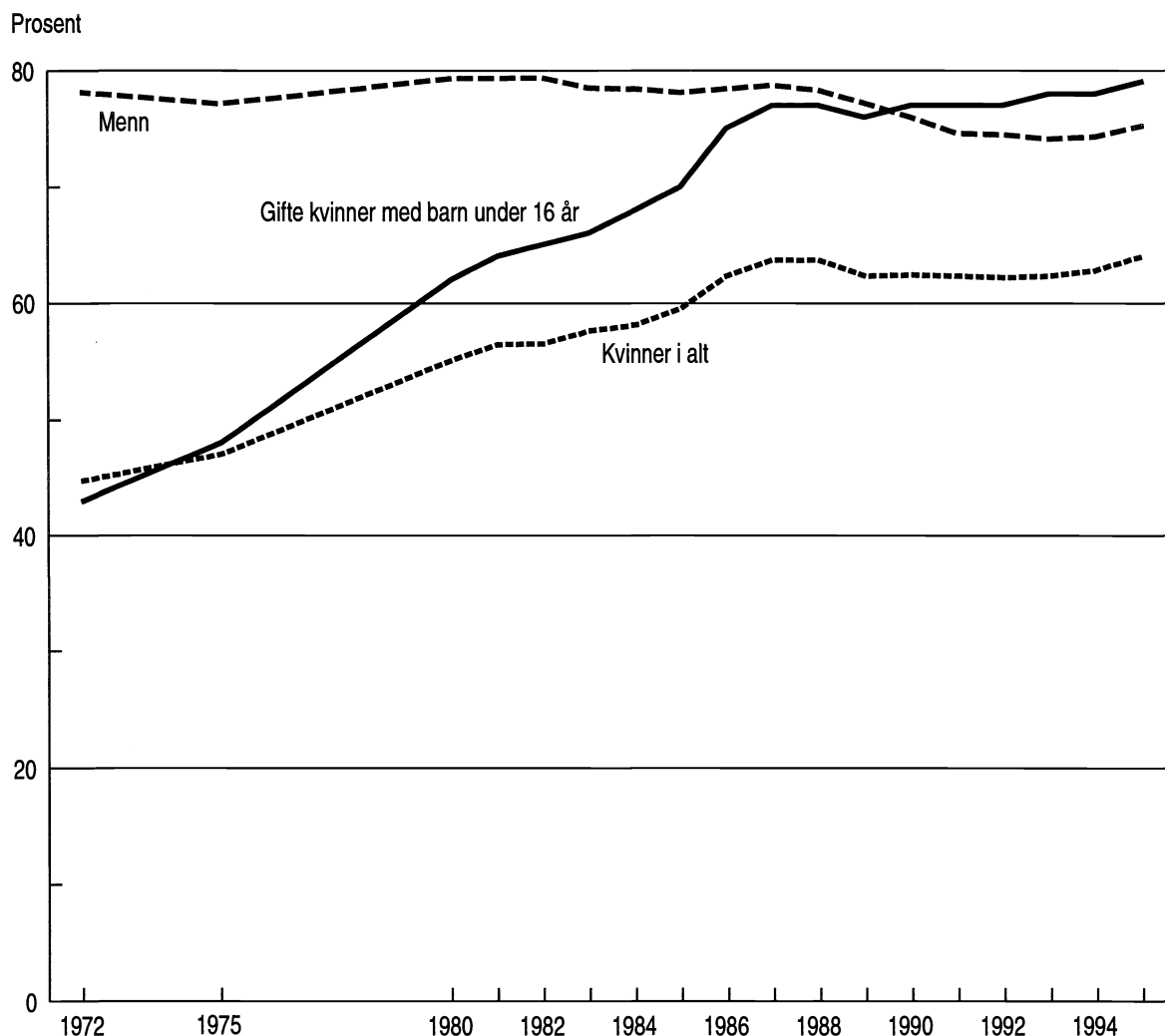
Som i mellomkrigstiden, ble ungdom som skulle etablerere seg i arbeidslivet rammet. Veksten i ledigheten kom først blant ungdom, nedgangen i arbeidsstyrken gjaldt hovedsakelig ungdom i alderen 16-29 år (Fredriksen 1993: 213). En stor forskjell i forhold til mellomkrigstiden var imidlertid ungdoms muligheter for å velge å ta mer utdanning og utsette etableringen i yrkeslivet. Ungdom i mellomkrigstiden måtte velge andre løsninger (se neste avsnitt).

---

¹¹ Figur 4, basert på Folke- og Boligtellingene, og figur 5, basert på Arbeidskraftundersøkelsene (AKU), gir et nokså forskjellig bilde av utviklingen etter 1970. En årsak til dette er at figur 4 omfatter **alle** 15 år og eldre, og dermed ikke har noen øvre aldersgrense, i motsetning til figur 5. Den økende andelen eldre i befolkningen vil derfor ha større betydning for tallene i figur 4 enn i figur 5.

Definisjonen av yrkesaktivitet er også vesentlig forskjellig. I figur 4 er yrkesaktiviteten den viktigste kilden til livsopphold. I figur 5 er det nok at man er arbeidssøkende eller er i inntektsgivende arbeid minst 1 time i uka for å bli regnet som en del av arbeidsstyrken. Spesielt for bildet av utviklingen blant yngre menn får disse definisjonsforskjellene store konsekvenser. Stadig færre unge menn har lønnsarbeid som hovedaktivitet, men flere enn tidligere er likevel en del av arbeidsstyrken, blant annet fordi det er blitt mer vanlig å ha deltidsarbeid ved siden av skolegangen. Utdanningssamfunnets framvekst vil gjenspeiles tydeligere i figur 4 enn i figur 5. Endringer i definisjoner og målemetoder skaper noe usikkerhet med hensyn til både figur 4 og figur 5. I AKU (figur 5) er det foretatt endringer som gjør at det registreres flere sysselsatte i dag enn i 1972. Det er derfor grunn til å regne med at sysselsettingsnedgangen for menn ville vært noe større hvis metodene hadde vært uendret. Blant annet blir vernepliktige fra og med 1980 regnet som sysselsatte. I Folke- og Boligtellingene (figur 4), ble vernepliktige regnet som sysselsatte fra og med 1970. Før 1970 ble en person regnet som yrkesaktiv hvis vedkommende hadde et hovedyrke og oppgav at inntekt fra dette var viktigste kilde til livsopphold. For 1980 er personer som oppgav å arbeide minst 1000 timer i året regnet som yrkesaktiv (dvs. yrkesaktivitet som viktigste kilde til livsopphold), i 1990 er yrkesaktiviteten avledet fra spørsmålene om antall måneder i heltids-/deltidsarbeid.

Figur 5. Personer 16-74 år i arbeidsstyrken etter kjønn, og etter ekteskapelig status blant kvinner. 1972-1995. Prosent.

¹ Det er enkelte brudd i tidsserien, særlig stort var bruddet i 1976, da endringer i spørreskjema førte til at flere ble regnet som sysselsatte

Kilde: Arbeidsmarkedsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

4.4. Økonomi og materiell standard

Inntekt og forbruk

Det økonomiske handlingsrommet for folk flest er blitt vesentlig større i løpet av dette århundret. Hvor mye større er vanskelig å tallfeste. Det finnes ingen fullgod oversikt over inntektsutviklingen i perioden før 2. verdenskrig, det nærmeste en kommer er lønnsutviklingen innen forskjellige yrker. Utviklingen i timefortjenesten for mannlige industriarbeidere tyder på en langsiktig, men nokså ujevn vekst fra 1900 til 1950. Den reelle årsinntekten kan ha steget med snaut 140 prosent i denne perioden (Statistisk sentralbyrå 1955: 176).

For etterkrigstiden er informasjonsgrunnlaget bedre. Nettoinntekten pr. innbygger ble tredoblet fra 1948 til 1991, målt i faste priser (Statistisk sentralbyrå 1995a: 280). Veksten var særlig sterk på 1960- og 70-tallet. På tross av den økte arbeidsledigheten etter 1980, viser nasjonalregnskapstall at disponibel inn-

tekt pr. innbygger økte så godt som gjennom hele perioden fra 1980 til 1994 (Statistisk sentralbyrå 1996b).

Økende inntekter har ført til at en større del av inntekten kan brukes på andre formål enn det rent livsnødvendige. Nasjonalregnskapstall viser at andelen av de private husholdningenes utgifter som brukes til kjøp av matvarer er blitt stadig mindre i løpet av hundreåret. Fra 1900 til 1950 ble matvareutgiftenes andel redusert fra 42 til 28 prosent, mens blant annet utgiftene til reiser, transport, drikkevarer og tobakk mm. økte. Undersøkelser av forbruket i arbeiderhusholdninger i byene tyder på at nærmere 50 prosent av utgiftene var utgifter til mat rundt 1913 (Statistisk sentralbyrå 1955: 166). Etterkrigstidens forbruksundersøkelser (fra 1958) viser at denne utviklingen har fortsatt, andelen av forbruksutgiftene pr. husholdning som ble brukt til matvarer var i 1995 knapt en tredjedel av andelen i 1958. Samtidig har andelen av utgiftene som går med til bolig, lys og brensel økt betydelig, det samme gjelder utgiftene til transport og reiser (Statistisk sentralbyrå 1995a: 294, Ukens statistikk nr. 40, 1996).

Trygdesystemets utbygging

Utbyggingen av velferdsstaten har betydd at den økonomiske tryggheten når og hvis en rammes av forskjellige former for «ulykker»; sykdom, uførhet, arbeidsledighet, alderdom, skilsmisser og tap av forsørger; er langt høyere i dag enn på begynnelsen av århundret. Det ligger utenfor rammen av denne framstillingen å gi noen utførlig beskrivelse av utviklingen i den offentlige inntektssikringen, men noen hovedtrekk skal nevnes (det følgende bygger særlig på Bjørnson og Haavet 1994). Ulykkesforsikringsloven for fabrikkarbeidere, som ble vedtatt i 1894, var den første trygdelen, den første byggestein i det som skulle bli den moderne velferdsstaten. Denne loven ga økonomisk trygghet for industriarbeidere som ble rammet av ulykker i arbeidet. Perioden fram til 1920 var en sosialpolitisk ekspansjonsfase, blant annet ble de Castbergske barnelover gjennomført i denne perioden. Som ledd i disse fikk både ugifte og gifte mødre rett til økonomisk hjelp av oppholdskommunen i 2 uker før fødselen og i 6 måneder etterpå dersom de beholdt barnet og var trengende. Den økonomiske krisa i 20-årene la en demper på den sosialpolitiske reformiveren; vilkårene for å få hjelp fra trygd og fattighjelp ble skjerpet selv om behovene økte. Etter at Arbeiderpartiet dannet regjering i 1935, kom en ny ekspansjonsfase i trygdlovgevingen. I 1936 kom den behovsprøvde alderstrygden, og i 1938 loven om trygd mot arbeidsløshet. Etter en pause under krigen, fortsatte den sosialpolitiske ekspansjonen i etterkrigstiden fram til slutten av 70-tallet. I 1946 ble universalitetsprinsippet etablert gjennom loven om barnetrygd. Behovsprøving ble mindre og mindre vanlig, i 1957 ble behovsprøvingen av alderstrygden opphevet. I årene rundt 1960 kom nye trygder som uførepensjon, etterlattepensjon og morstrygd. Gjennom Folketrygdloven av 1966 ble alle trygdelovene samlet i en lov. Med Folketrygdloven var de fleste risikosituasjoner dekket av trygdeordninger. Restgruppen som falt utenfor skulle fanges opp av sosialhjelpen, som var hjemlet i Lov om sosial omsorg fra 1964. Sykelønnsordningen som ble vedtatt i 1978 er den siste store reformen i det offentlige inntektssikringssystemet. Med den ble de fleste arbeidstakere sikret full lønn under sykdom fra første dag.

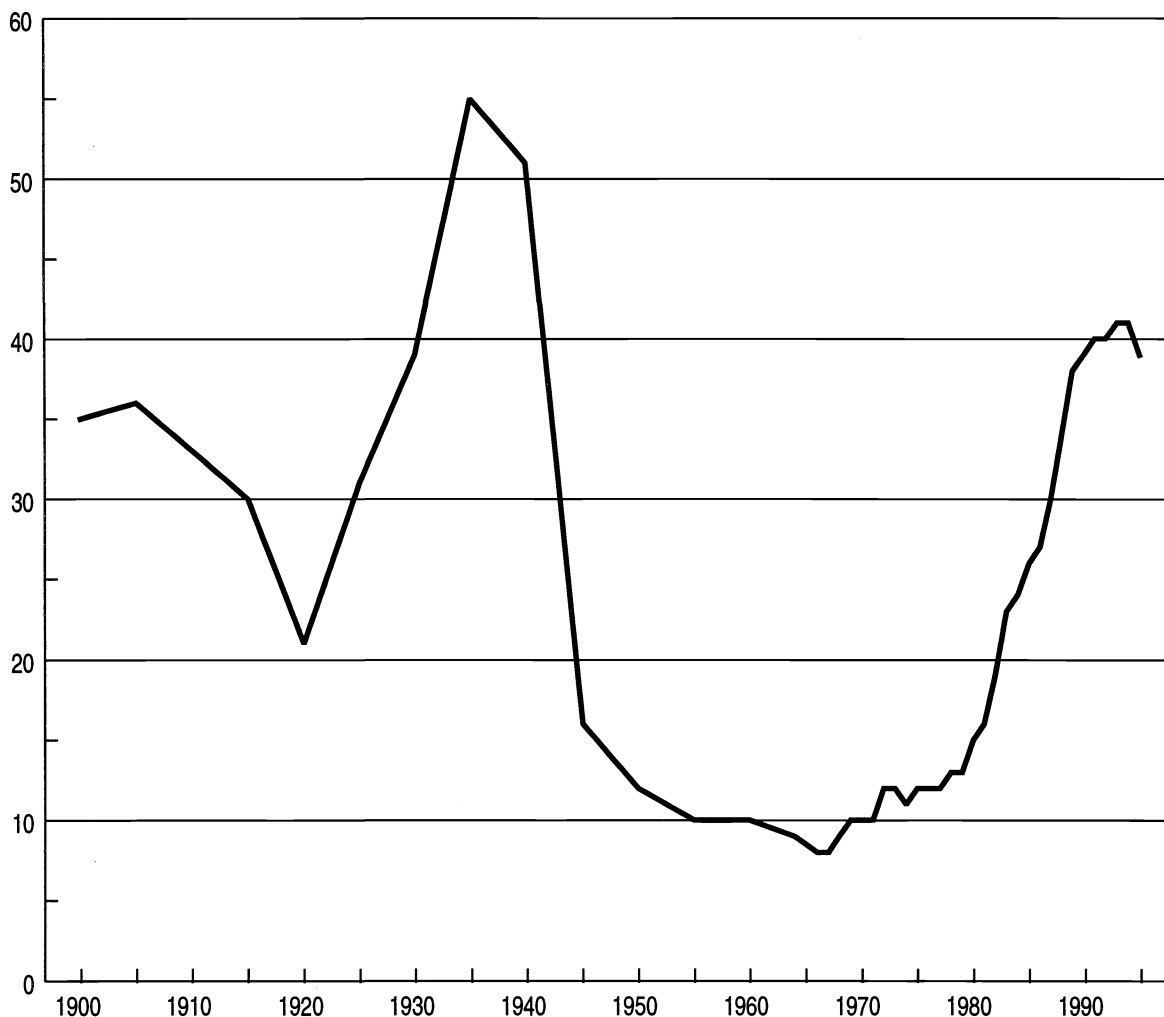
I de siste årene har det vært gjennomført visse innstramninger i noen trygdeytelser, blant annet ble kriteriene for tildeling av uførepensjon skjerpet i 1991, og 1990 ble det innført restriksjoner i forhold til tilleggspensjonene i folketrygden.

Økonomiske problemer

Hva vet vi om utbredelsen av økonomiske problemer i befolkningen over tid, om folks strev med å få pengene til å strekke til? Den eneste indikatoren som vi kan følge kontinuerlig, langt tilbake i tid, er antallet som har mottatt forsorgsstønad og (fra 1965) sosialhjelp. Hvis en gjør en direkte sammenligning var antallet stønadstilfeller i 1995 litt høyere enn i 1900 (39 versus 35 pr. 1000 innbyggere. Se figur 6). Fram til 1920 ble antallet forsorgstilfeller redusert, for så å stige kraftig i mellomkrigstidens kriseår. Som med arbeidsledigheten, ble toppen nådd på midten av 30-tallet, med 55 tilfeller pr. 1000 innbyggere. På 50- og første del av 60-tallet utgjorde antallet tilfeller i underkant av 1 prosent av befolkningen, og dette forandret seg lite etter at den nye loven om sosial omsorg trådte i kraft i 1965. Det var først med den økte arbeidsløsheten på begynnelsen av 1980-tallet at veksten i sosialhjelpstilfellene for alvor skjød fart (Statistisk sentralbyrå 1995a: 184). Etter 1989 har antallet sosialhjelpstilfeller stabilisert

Figur 6. Forsorgsstønning/sosialhjelp. Stønningmottakere pr.1000 innbyggere. 1900-1995.

Stønningmottakere pr. 1 000

Kilde: Sosialstatistikk, Statistisk sentralbyrå

seg. Intervju-undersøkelser om husholdningenes opplevelse av problemer med å få pengene til å strekke til, tyder likeledes på økte problemer i siste del av 80-tallet, og en stabilisering på 90-tallet (Statistisk sentralbyrå 1996a). Ved siden av arbeidsledigheten bidro også det sterkt økende tallet på skilsmisser til veksten i sosialhjelpstilfellene.

Det er likevel mange grunner til at utviklingen i forsorgsstønning og sosialhjelp er vanskelig å sammenligne over et så langt tidsrom. Husholdningene var større på 30-tallet, og det var gjerne husholdninger med mange barn som hadde økonomiske problemer (barnetrygden ble som nevnt ikke innført før i 1946). Derfor var en atskillig større del av befolkningen berørt i mellomkrigstiden enn det som kommer fram gjennom tallet på tilfeller. Omtrent 11 prosent av befolkningen var avhengige av fattigstøtten i 1933, når en regner med barn og ektefeller (Furre 1991: 89). I 1994 var vel 6 prosent av befolkningen i større eller mindre grad avhengig av sosialhjelp, når en legger sammen tallet på sosialhjelpsmottakere med tallet på ektefeller og barn under 18 år som disse forsørger¹². Flertallet av sosialhjelpsklientene i

¹² Tallet for 1994 er litt for lavt, siden det bare er ektefeller, ikke samboere, som inngår i tallet på personer som forsørgeres.

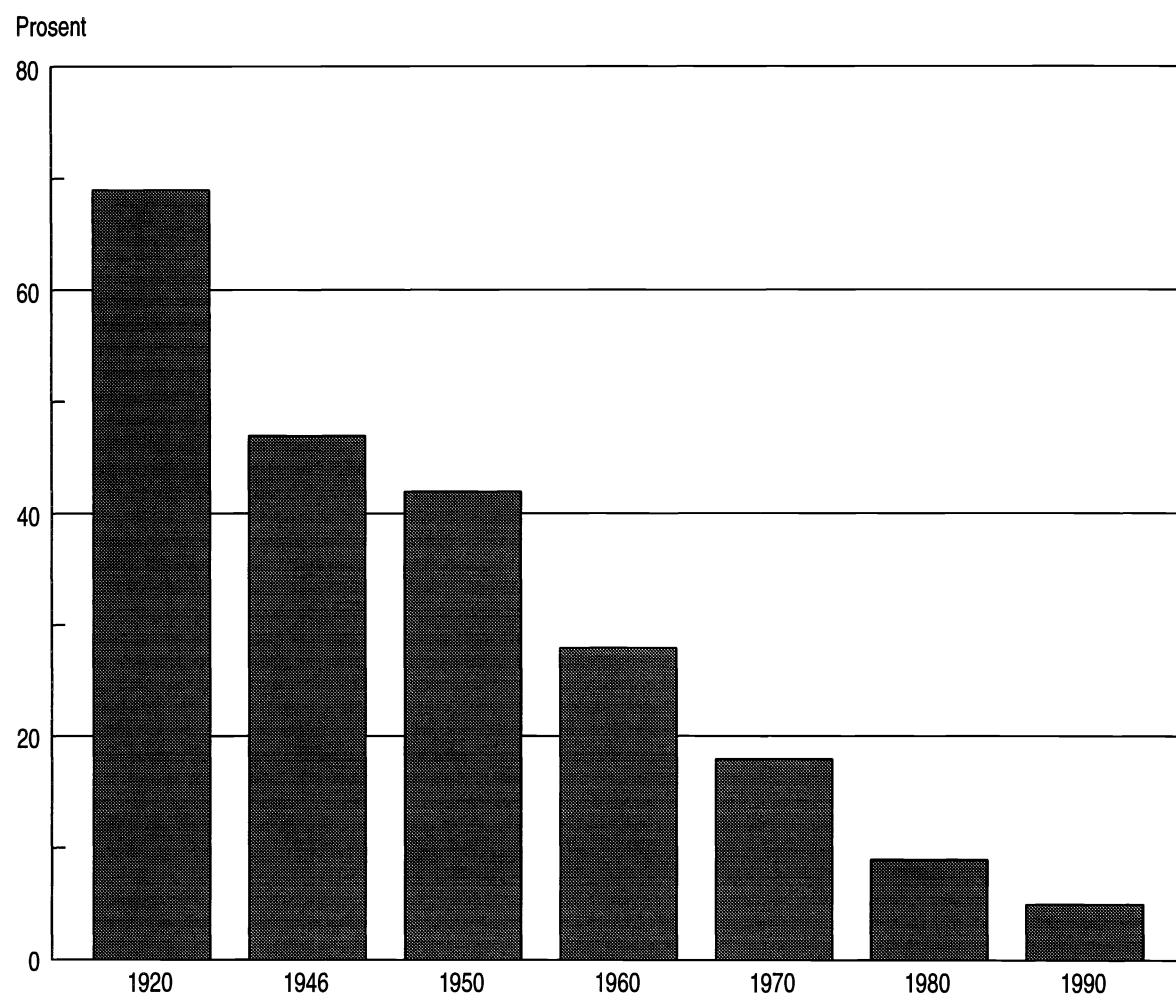
dag er enslige uten barn (Statistisk sentralbyrå 1996e, Brevik 1995). En annen grunn til at tallene er vanskelige å sammenligne, er at holdningene til å motta sosialhjelp er blitt mer liberale over tid, og at tildelingskriteriene var strengere før. Forventningene til hva som er en rimelig levestandard har også endret seg.

En av årsakene til at antallet forsorgstilfeller på 1920- og 30-tallet ikke ble høyere enn det faktisk ble, var det Natalie Rogoff Ramsøy kaller «tilbakevendingen til landsbygda». De unge på landsbygda ble hjemme og arbeidet uten betaling på familiebruket, eller ryddet seg ny jord (Ramsøy 1988). For kvinnene ble alternativet å arbeide innenfor husholdet, enten i ens eget eller som hushjelp hos andre. Begge disse løsningene var mindre aktuelle på 1980-tallet, mange unge har i stedet satset på utdanning.

Boligstandard

Det har skjedd store forbedringer av boligforholdene. De fleste boligene på begynnelsen av århundret var overbefolkede, etter våre begreper. Andelen av befolkningen som bor i leiligheter med mer enn 1 bosatt pr. rom (inkl. kjøkken) ble redusert fra snaut 70 prosent i 1920 til 5 prosent i 1990 (figur 7). Bade- og toalettrom i boligen var på begynnelsen av århundret en luksus som var forbeholdt de rike. I 30-årene hadde bare 12 prosent av byleilighetene baderom, på landsbygda bare 6 prosent så sent som i 1946 (Ramsøy 1988: 27). I 1967 hadde vel halvparten av husholdningene eget bad. I dag er det under

Figur 7. Andel av befolkningen bosatt i leiligheter med mer enn 1 bosatt pr. rom. 1920-1990. Prosent.

Kilde: Historisk statistikk 1994, Statistisk sentralbyrå

1 prosent av den voksne befolkningen som ikke har bad eller dusj i boligen (Levekårsundersøkelsen 1995, egne bearbeidinger). Utviklingen har medført at en i Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser har gått over til å registrere andelen personer som bor i en bolig med minst to rom med bad eller dusj; i 1995 utgjorde dette snaut 3 av 10. Andelen som bor svært romslig¹³ har økt fra 26 til 40 prosent i perioden 1980-1995 (Andersen 1996).

En annen forbedring av levekårene på dette feltet er at flere kan eie sin egen bolig, enten selv eller gjennom borettslag, andels- eller aksjeselskap. Fra 1960 til 1990 økte andelen av husholdningene som eide sin bolig fra 64 til 78 prosent (Andersen 1996). Levekårsundersøkelsene viser at 8 av 10 personer i 1995 bodde i en husholdning som eide boligen, en svak økning i forhold til 1980, men litt færre enn i 1987.

Andre materielle goder

Materielle goder i form av en rekke teknologiske nyvinninger har revolusjonert hverdagslivet i dette århundret; dels har de gjort hverdagen lettere ved å virke arbeidsbesparende, dels har de utvidet våre muligheter for kommunikasjon og mobilitet, og dels har de økt mulighetene for informasjon og underholdning. *Elektrisitet* brukt til belysning i private hjem kom først i byene på slutten av forrige århundre. Ca. en tiendepart av norske hjem hadde fått elektrisk lys ved århundredskiftet (Fuglum 1978). I løpet av de neste tiårene ble elektrisk strøm vanlig i de private hjemmene. I 1946 var imidlertid fremdeles over halvparten av husholdningene i Nord-Norge uten elektrisk strøm (Ramsøy 1988: 27). Elektrisiteten er grunnlaget både for «medierevolusjonen» og for den nye teknologien som har revolusjonert husarbeidet; eksempelvis vaskemaskin, oppvaskmaskin, støvsuger, kjøleskap og ikke minst elektriske komfyrer. Disse godene er en viktig forutsetning for den sterke nedgangen i tid brukt til husarbeid.

Befolkningen er blitt mer mobil, og har fått større muligheter for reiser og kontakt med andre mennesker, på direkte og indirekte måter. Tilgang til *telefon* er i dag en selvfølge for de fleste av oss. For 30 år siden var det fremdeles under halvparten av husholdningene som hadde telefon (44 prosent i 1967). I 1900 fantes det 2 - to- motorkjøretøyer i Norge, begge personbiler. I 1992 var antallet nesten 2,4 millioner (Statistisk sentralbyrå 1995a: 500)! Veksten i biltallet har vært særlig markert etter 1960. Antall personbiler var snaut 200 000 i 1959, og nærmere 1,2 millioner bare 20 år senere. I perioden 1987-1992 ble det for første gang på mange år litt færre personbiler. På 70- og 80-tallet, fram til 1987, var det også en kolossal økning i tallet på passasjerer som deltok på selskapsreiser med charterfly (Statistisk sentralbyrå 1995a: 507). Andelen av befolkningen som har vært på ferietur til utlandet ble mer enn fordoblet fra slutten av 60-tallet til begynnelsen av 90-tallet (Statistisk sentralbyrå 1995a: 168).

Endelig har vi de materielle godene som har økt tilgangen på informasjon og «brakt verden inn i stua», i kombinasjon med et vell av underholdningstilbud. De fremste eksemplene på denne dobbeltfunksjonen er naturligvis radioen og fjernsynet. De første radiosendingene begynte på 20-tallet, men det var først i 30-årene at radioen ble vanlig. Det moderne mediesamfunnet fikk sin første bærebjelke i disse årene (Furre 1991: 166). En annen bærebjelke kom til i 60-årene, de første regulære fjernsynssendingene begynte i 1961, og både sendetiden og antallet lisenser økte raskt.

4.5. Utdanning

Ved århundredskiftet bestod utdanningstilbudet for de fleste av 12-15 ukers folkeskole pr.år i sju år. I midten av 30-årene ble det gjennomført noen skolepolitiske reformer, disse førte blant annet til at minimumslesetiden ble forlenget. I landsfolkeskolen var den likevel fortsatt bare 16-18 uker (Furre 1991: 163). Utdanningssamfunnet fikk sitt store gjennombrudd i 1960-årene. Den niårige skolen ble gjennomført over nesten hele landet (Furre 1991: 318). Tallet på gymnaselever ble fordoblet og antallet universitetsstudenter tredoblet i løpet av tiåret.

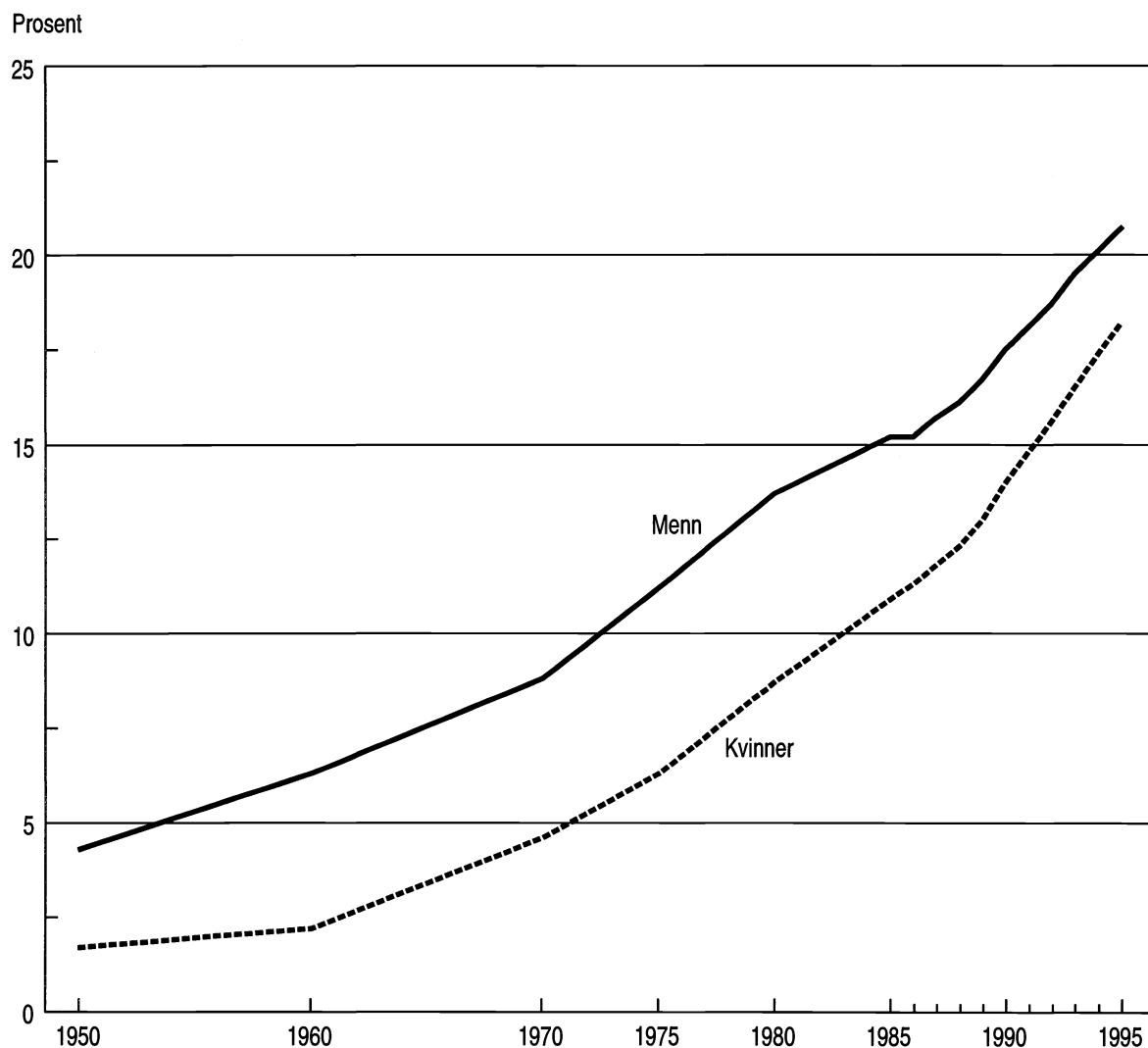
---

¹³ Svært romslig innebærer at personen bor alene og har minst tre beboelsesrom (unntatt kjøkkenet) eller bor i en flerpersonshusholdning med minst to beboelsesrom pr.person.

I dag går flertallet av barn og unge på skole hele året i 12 år. De fleste er under utdanning fra 7-årsalderen (fra 1997 6 år) og fram til de er 19 år. Utdanningsveksten skjøt ekstra fart etter at arbeidsløsheten begynte å stige for alvor på slutten av 80-tallet. Andelen som er studenter blant jenter 19-24 år ble nesten tredoblet fra 1980 til 1994, andelen blant gutter i samme alder nær fordoblet (Statistisk sentralbyrå 1996b).

I 1900 var universitetsutdannelsen forbeholdt en sosial og økonomisk elite. Det fantes bare ett universitet, med 1400 studenter. Veksten i studenttallet var forholdsvis svak i den første delen av århundret, i 1956 var studenttallet litt over 6000 (Statistisk sentralbyrå 1995a: 144-45). 40 år senere (1995) er det mer enn 80 000 studenter ved universitetene (Ukens statistikk nr.48, 1996). I tillegg har vi fått høyskolen. Opprettelsen av Statens lånekasse for utdanning i 1947 bidro til å redusere økonomiens betydning som barriere for utdanningsvalg. Desentraliseringen og utbyggingen av universitets- og høyskolesektoren omkring 1970 var viktige ledd i arbeidet for å redusere sosiale og geografiske skiller i adgangen til høyere utdanning. Studier av den sosiale bakgrunnen til dem som tok artium fra 1951 til 1978 tyder på

Figur 8. Menn og kvinner 16 år og eldre med utdanning på universitets- og høyskolenivå som høyeste fullførte utdanning. 1950-1995. Prosent.

Kilde: Utdanningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

en utjevning i rekrutteringen til teoretisk videreutdanning i denne perioden. Etter 1980 kan det imidlertid se ut til at utjevningen har stoppet opp (Jørgensen 1993).

I 1995 hadde snaut hver femte voksne person utdanning på universitets- eller høgskolenivå, mer enn en 6-dobling i forhold til 1950 (Figur 8. Noe av økningen skyldes at enkelte videregående skoler er blitt omdefinert til høgskoler. Se Statistisk sentralbyrå 1995a: 152). Utdanningsveksten har vært langt sterkere for kvinner enn for menn. Kvinnene er nå i flertall blant studentene, både på universitetene og høgskolene. I 1995 var det flere kvinner enn menn som hadde utdanning på universitets- eller høgskolenivå i aldersgruppene under 40 år. I aldersgruppen 30-39 år var andelen med høyere utdanning henholdsvis 30,3 prosent blant kvinnene og 26,6 prosent blant mennene (Ukens statistikk nr. 51-52, 1996).

4.6. Politiske rettigheter og ressurser

Dette århundret ble innledet med et stortingsvalg som representerte en milepæl i utviklingen av de formelle demokratiske rettighetene. I 1900 ble det for første gang arrangert et stortingsvalg hvor alle voksne menn hadde stemmerett. I 1913 ble det innført almen stemmerett for kvinner ved stortingsvalg. De demokratiske rettighetene innenfor arbeidslivet har også blitt utvidet. Fagbevegelsens sterke vekst og økende makt i første del av århundret var innledningen til denne demokratiseringen. Hovedavtalen i 1935 stadfestet organisasjonsretten, og fastsatte blant annet regler for tillitsvalgtes rettigheter og plikter. Gjennom Aksjeloven i 1972 fikk arbeidstakere i mellomstore og store bedrifter rett til representasjon i styre eller bedriftsforsamling. Også innføringen av Arbeidsmiljøloven i 1977 er en reform som peker i retning av et utvidet bedriftsdemokrati (Engelstad 1986).

I de senere årene har både medlemstallet og aktiviteten i de politiske partiene blitt mindre. Andre former for politisk aktivitet har imidlertid blitt mer vanlige, kanskje som en konsekvens av økende kunnskaps- og utdanningsnivå. Sammenlignet med 1960-70-årene var det på slutten av 80-tallet færre som sjelden deltok i politiske diskusjoner og flere som hadde prøvd å påvirke beslutninger ved å skrive innlegg i avisene, delta i opprop/underskrifts-aksjoner, demonstrasjoner m.m. (Martinussen 1993).

4.7. Fritid

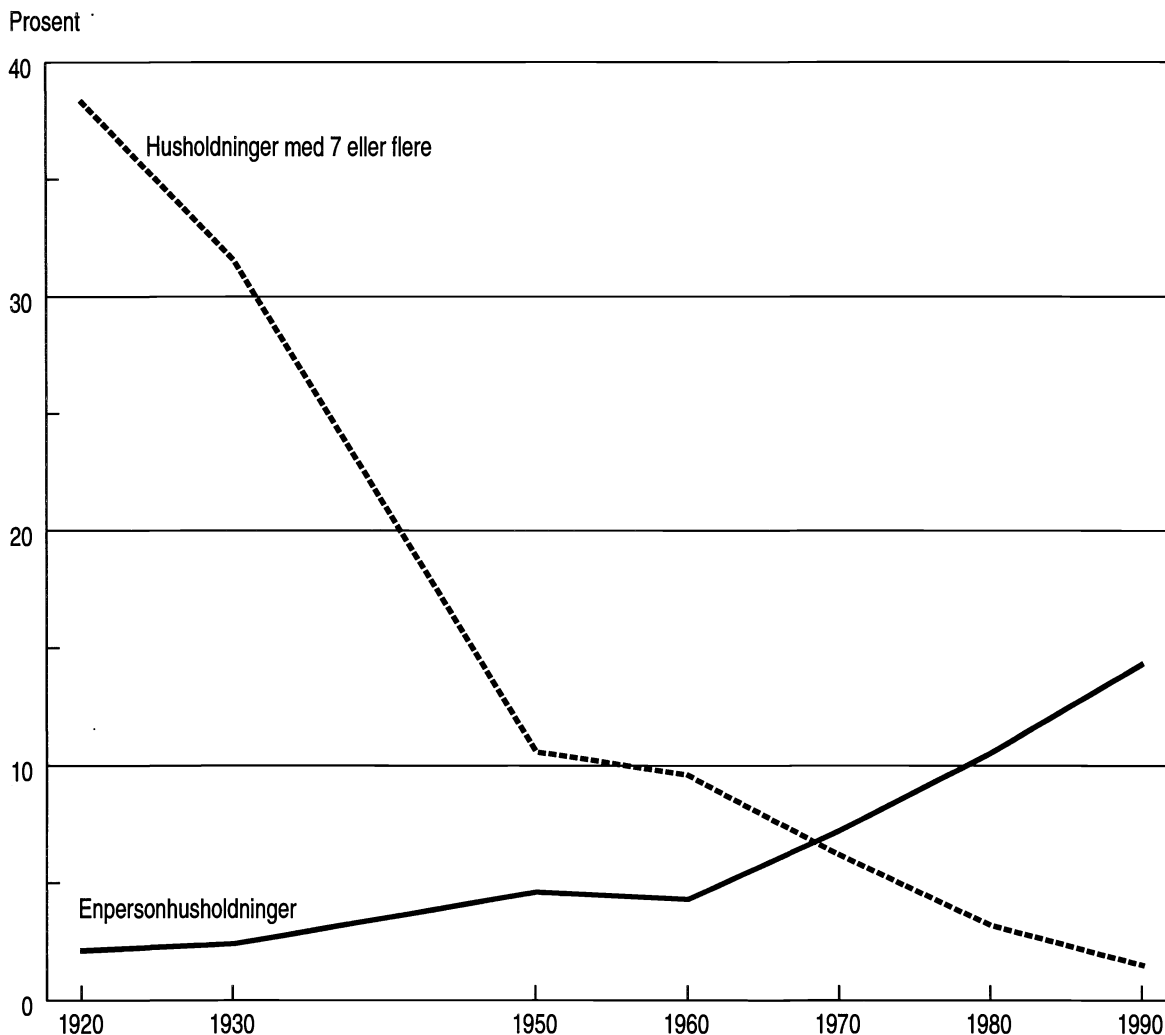
En rekke samfunnsendringer som kortere arbeidstid, lengre ferie og ikke minst nedsatt pensjonsalder og utbyggingen av trygdesystemet, har ført til at befolkningen har fått mere fritid. I gjennomsnitt for hele befolkningen og for alle dager økte fritiden med vel en time fra 1971-72 til 1990-91 (Statistisk sentralbyrå 1995a). Det meste av økningen skjedde mellom 1970 og 1980. Fritidsøkningen har imidlertid vært ulikt fordelt. Småbarnsforeldre fikk mindre fritid i løpet av det siste tiåret. Tendensen til å utsette familie- og yrkesetableringen til senere i livsløpet, i kombinasjon med gifte og samboende kvinners innmarsj i yrkeslivet, har ført til en mer hektisk hverdag for barnefamiliene.

Den økte fritiden har ført til at det brukes mere tid på underholdning, idrett, friluftsliv og reiser, selv om fjernsynsseingen har tatt den største delen av fritidsøkningen. Mange kulturtilbud når ut til flere, flere enn tidligere oppsøker biblioteker, går på museum og konserter. Visse sosiale fritidsaktiviteter er også blitt mer vanlige. Fra 1980 til 1990 ble tiden vi tilbringer i boligen og i nærmiljøet redusert. En økende andel av befolkningen på 80- og 90-tallet besøkte restauranter, kafeer og dansetilstelninger.

4.8. Sosial kontakt og fellesskap

Mens folk tidligere i stor grad bodde og arbeidet på samme sted, og sjelden beveget seg utenfor hjemstedskommunen, er mennesker i dag mer på reisefot, og treffer mennesker som ikke bor eller arbeider i den umiddelbare geografiske nærhet. Hver enkelt kommer i kontakt med langt flere mennesker utenfor husholdningen i løpet av en gjennomsnittsdag enn for hundre år siden. At Norge i løpet av dette århundret er blitt et urbant samfunn, er naturligvis en viktig forklaring på denne utviklingen, men langt fra den eneste. Moderne kommunikasjons- og medieutvikling er kanskje den viktigste forutsetningen for økt kontakthypighet. Vi vet at kontakthypigheten med familie og venner snarere er blitt større enn mindre de siste 20 årene. Foreldre med barn som har flyttet hjemmefra hadde litt hyppigere kontakt med barna i 1995 enn i 1973 (Barstad 1996). Fra 1980 til 1995 er det blitt litt mer vanlig å ha hyppig kontakt

Figur 9. Andel personer som bor i enpersonhusholdninger, og andel som bor i husholdninger med 7 eller flere medlemmer. 1920-1990. Prosent.

¹Tallene til og med 1950 gjelder kosthusholdninger, mot bohusholdninger senere

Kilde: Historisk statistikk 1994, Statistisk sentralbyrå

med gode venner, og flere oppgir at de har fortrolige venner. Derimot er nabokontakten noe svekket, og flere er enslige og bor alene. Lavere dødelighet har medført at flere enn tidligere har sine foreldre og søsken i live i voksen alder (jfr. figur 1).

I den voksne befolkningen er det i dag om lag dobbelt så mange som bor alene som for 20-25 år siden. Og de som deler en husholdning med andre, deler den med færre personer enn tidligere. I 1920 bodde nesten 40 prosent av befolkningen i husholdninger med 7 eller flere medlemmer. I 1990 var det bare 1,5 prosent av befolkningen som bodde i husholdninger med så mange medlemmer¹⁴ (figur 9).

¹⁴Tallene for 1920 og 1990 er ikke fullt ut sammenlignbare. Tallet i 1920 gjelder kosthusholdninger, mens tallet for 1990 gjelder bohusholdninger. Dette har etter alt å dømme lite å si. Andelen som bodde i kosthusholdninger med 7 eller flere medlemmer i 1950 var 11 prosent.

Den økte skilsmissehyppigheten er en av årsakene til at flere bor alene. I begynnelsen av århundret var en skilsmisse nesten utenkelig. Tallet på skilsmisser har økt fra noe over 100 pr. år ved århundreskiftet til over 10 000 pr. år etter 1990. At samboerforhold er blitt stadig mer utbredt på 80- og 90-tallet¹⁵ bidrar også til den økte omskifteligheten innen familien, siden samboerforholdene oppløses lettere enn ekteskapene.

På tross av det sterke fallet i giftermålsratene etter 1970, er det sannsynligvis flere kvinner som lever i et parforhold i dag enn i århundrets første tiår. I perioden fra 1910 til midt på 30-tallet var det relativt få kvinner som giftet seg; dels var det økonomiske grunner til dette og dels førte den store utvandringen fram til 1920-årene til et visst mannsunderskudd i de yngre aldersklassene. Bare 46 prosent av alle voksne kvinner var gift i 1930 (Ramsøy 1988: 15). I 1995 var 63 prosent av alle voksne kvinner gift eller samboende (Statistisk sentralbyrå 1996a).

Utviklingen i den sosiale kontakthyppheten og det sosiale fellesskapet er med andre ord kanskje ikke fullt så negativ som en ofte får inntrykk av. Dette viser også tidsnytings-undersøkelsene; det ble brukt mere tid til sosialt samvær i fritiden i 1990 enn i 1970.

En kan også peke på at nye fellesskaps- og kontaktformer tildels har erstattet de gamle formene, som var forankret i slekten og lokalmiljøet. Ved århundreskiftet var det en veldig vekst i det frivillige organisasjonsvesen. Det fantes 150 landsomfattende foreninger i 1900, og i 1920 ca. 350 (Fuglum 1978: 370). Den største massebevegelsen var avholdsforeningene, med nærmere 300 000 medlemmer.

I dag er det registrert snaut 2400 landsomfattende organisasjoner i Norge, halvparten av disse er etablert etter 1960 (Hallenstvedt og Trollvik 1993). Vel halvparten av den voksne befolkningen er aktiv i organisasjoner (ulike frivillige organisasjoner, fagorganisasjoner og bransje/næringsorganisasjoner). Vår tids største massebevegelse er idretten. Norges Idrettsforbund mer enn fordoblet sitt medlemstall fra 1970 til 1990, og har i dag om lag 1,7 millioner medlemmer (Statistisk sentralbyrå 1995a: 168).

Utviklingen har kanskje vært spesielt positiv for kvinnene. Økt yrkesaktivitet har ført til at mange kvinner er blitt mindre sosialt isolert enn tidligere. Behovet for kontakt var den viktigste grunnen til at hjemmевærende husmødre ønsket seg ut i yrkeslivet på 60-tallet (Hoëm m.fl. 1975: 477).

Intervjuundersøkelser kan likevel tyde på at følelsen av ensomhet i befolkningen ikke er redusert i samme omfang som kontakthyppheten har økt (Barstad 1993). At det er blitt flere enslige og aleneboende kan være en del av forklaringen på dette, siden disse gruppene oftere enn andre oppgir at de føler seg ensomme. Det er også mange som hevder at fellesskapsfølelsen i samfunnet er blitt mindre, og at egoismen er på frammarsj. Disse spørsmålene er svært komplekse, og vanskelige å vurdere. Visse trekk ved samfunnsutviklingen peker i retning av større egoisme og mindre fellesskap, slik som noen sider ved den økte kriminaliteten (se avsnitt 4.10). Undersøkelser av verdiendringer kan tyde på en viss dreining i retning av mer egoistiske holdninger, en sterkere prioritering av egne behov, de siste 10 årene (Hellevik 1996). Ser en på faktisk atferd, synes utviklingen på enkelte områder heller å peke i motsatt retning. Fra 1983 til 1995 ble det mere vanlig å gi ulønnet hjelp til slekt, venner og naboer. Andelen av befolkningen som gav slik hjelp ble nesten fordoblet i løpet av perioden (Kitterød 1996).

4.9. Miljø

Miljøproblemer som støy og forurensning fra veitrafikk, industri og andre kilder er langt mer utbredt i dag enn ved århundreskiftet. Det er tre hovedårsaker til de økte miljøproblemene: Den enorme veksten i motorkjøretøyer (jfr. ovenfor), konsentrasjonen av befolkningen i byer og tettsteder, og overgangen

---

¹⁵ Før 1970-tallet var samboerforhold et relativt sjeldent fenomen, avgrenset til visse undergrupper i befolkningen (Noack 1997). Et talende uttrykk for de rådende holdningene tidligere i dette århundret er at konkubinatarparagrafen i straffeloven, som forbød samboerforhold, først ble opphevet i 1972.

fra jordbrukssamfunn til industrisamfunn. I de siste 20-30 årene er riktignok utslippene fra industri og fyringsanlegg redusert, men forurensningen fra samferdsel har økt, i takt med den sterke økningen i trafikkmengden. For eksempel har utslippene av nitrogenoksider, som gir økt risiko for luftveislidelser, økt kraftig siden begynnelsen av 70-tallet, en vekst som i hovedsak skyldes økt bruk av privatbiler. Etter 1987 har utslippene blitt svakt redusert (Statistisk sentralbyrå 1996c).

Støy og forurensning påvirker levekårene; ved å begrense mulighetene for å bruke utearealer, og ved å påvirke helsetilstand og trivsel. Det er først i de senere årene vi kan tallfeste hvor mange som er utsatt. På tross av trafikkøkningen er det ingen tendenser til at flere er blitt utsatt for miljøproblemer i og ved boligen de siste 15 årene. Om lag en fjerdedel av den voksne befolkningen oppgav at de var utsatt for støy både i 1980 og 1995. Andelen som var utsatt for forurensning fra veitrafikk, industri eller andre kilder sank fra 19 til 16 prosent i perioden 1983-1995 (Statistisk sentralbyrå 1996c: 80-81).

Dødsfall og skader, med medfølgende sorgreaksjoner, frykt og usikkerhet, er også en del av de velferdspromblemene som trafikken forårsaker. På 50- og 60-tallet var det en dramatisk økning i trafikkdødens ofre, fra vel 130 i 1950 til 560 i 1970. Fra midten av 70-tallet ble antallet trafikkofer betydelig mindre. I 1995 ble vel 300 mennesker drept i trafikken. Antallet drepte og skadde fotgjengere er også redusert (Statistisk sentralbyrå 1995a: 469). Denne utviklingen har skjedd til tross for den enorme trafikkøkningen i det samme tidsrommet.

4.10. Sosiale problemer

Drap, selvmord, rusproblemer og vinningskriminalitet representerer sosiale og psykiske problemer som er vel så utbredt på 1990-tallet som i århundrets første tiår. I gjennomsnitt nådde slike problemer sitt laveste nivå i 1950-årene, men har siden økt i omfang, spesielt i 70- og 80-årene. På 90-tallet har det så langt vært tegn til stagnasjon og en viss nedgang i sosiale problemer.

Når en tar hensyn til endringer i folkemengden, ble det begått litt flere drap i første del av 1990-årene enn for 100 år siden. Dette står i sterk kontrast til den lave hyppigheten i første del av 50-årene. Siden da er antall drap i forhold til innbyggertallet om lag firedoblet¹⁶ (figur 10).

Selvmondsraten har steget betydelig i den siste delen av århundret¹⁷ (figur 11). Med unntak av et fall under første verdenskrig, var selvmordsratene nokså stabile i hele hundreåret fram til 70-tallet. I løpet av 1970-årene steg selvmordshyppigheten kraftig, og økningen fortsatte fram til 1988. Over 700 mennesker tok sitt eget liv i 1988, en dramatisk økning sammenlignet med slutten av 60-tallet, hvor tallet på selvmord var om lag 300 pr. år. Etter 1988 har det vært en oppsiktsvekkende reduksjon. Blant menn er selvmordshyppigheten nå tilbake på nivået fra slutten av 70-årene. En særlig bekymringsfull side ved denne utviklingen har vært økningen blant ungdom, blant unge menn 20-29 år ble ratene mer enn tredob-

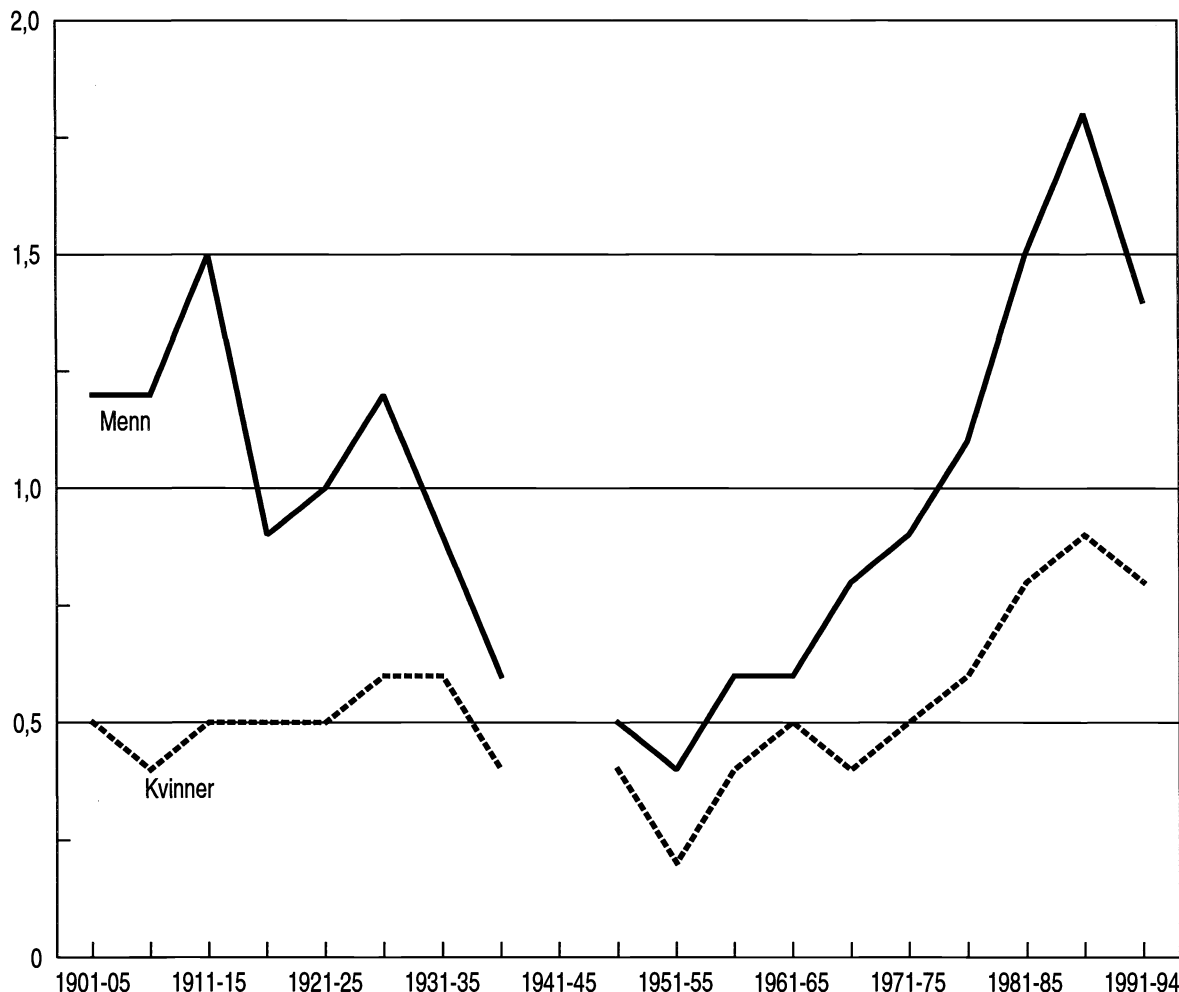
---

¹⁶ Figur 10 kan kritiseres for å ha en målestokk som gir et overdrevent bilde av hvor dramatisk utviklingen har vært. Det ble begått ekstremt få drap i Norge på begynnelsen av 50-tallet. Verken i et lengre historisk perspektiv, eller i internasjonal målestokk, er drapstallene i Norge spesielt høye. Historiske studier har vist at drapsfrekvensen i Norges største by i middelalderen, Bergen, var minst 24 pr. 100 000 innbyggere i 1560-70-årene, altså om lag 20 ganger høyere enn i dagens Norge. For resten av landet er anslagene for 1500-tallet mellom 10 og 30 drap pr. 100 000 innbyggere (Bagge 1990: 45-46). Det høye voldsnivået i middelalderen er blant annet blitt forklart med den sterke betydningen av å kunne forsvare ens ære, og at statsmakten ennå var forholdsvis lite utviklet; voldsutøvelsen var ikke spesialisert og monopolisert av statsmakten i samme utstrekning som i moderne samfunn (Bagge 1990: 52-53). Også i sammenligning med andre land, framtrer Norge i det 20. århundre som et meget fredelig samfunn. USA er et av de moderne, vestlige samfunnene som har høyest drapsrate, 6-7 ganger høyere enn i Norge. Men det finnes også samfunn som er enda fredeligere enn vårt. På begynnelsen av 1990-tallet var antall drap i forhold til innbyggertallet i Japan om lag halvparten av antallet i Norge (Statistisk sentralbyrå 1996d).

¹⁷ Finn Gjertsen (Gjertsen 1995) viser den historiske utviklingen av selvmordsraten, og drøfter også selvmordstatistikkens pålitlighet i et lengre tidsperspektiv. Gjertsen konkluderer med at den registrerte økningen i selvmordsraten de siste årtiene etter all sannsynlighet gjenspeiler reelle endringer.

Figur 10. Drap pr. 100 000 innbyggere blant menn og kvinner¹. 1901-1994.

Drap pr. 100 000

¹ På grunn av de spesielle forholdene under 2. verdenskrig, inngår ikke tall for perioden 1941-45 i figuren. Drapstallene for menn var 16,7 pr. 100 000 innbyggere og for kvinner 4,3 pr. 100 000 innbyggere

Kilde: Historisk statistikk 1994 og Dødsårsaksstatistikk, Statistisk sentralbyrå

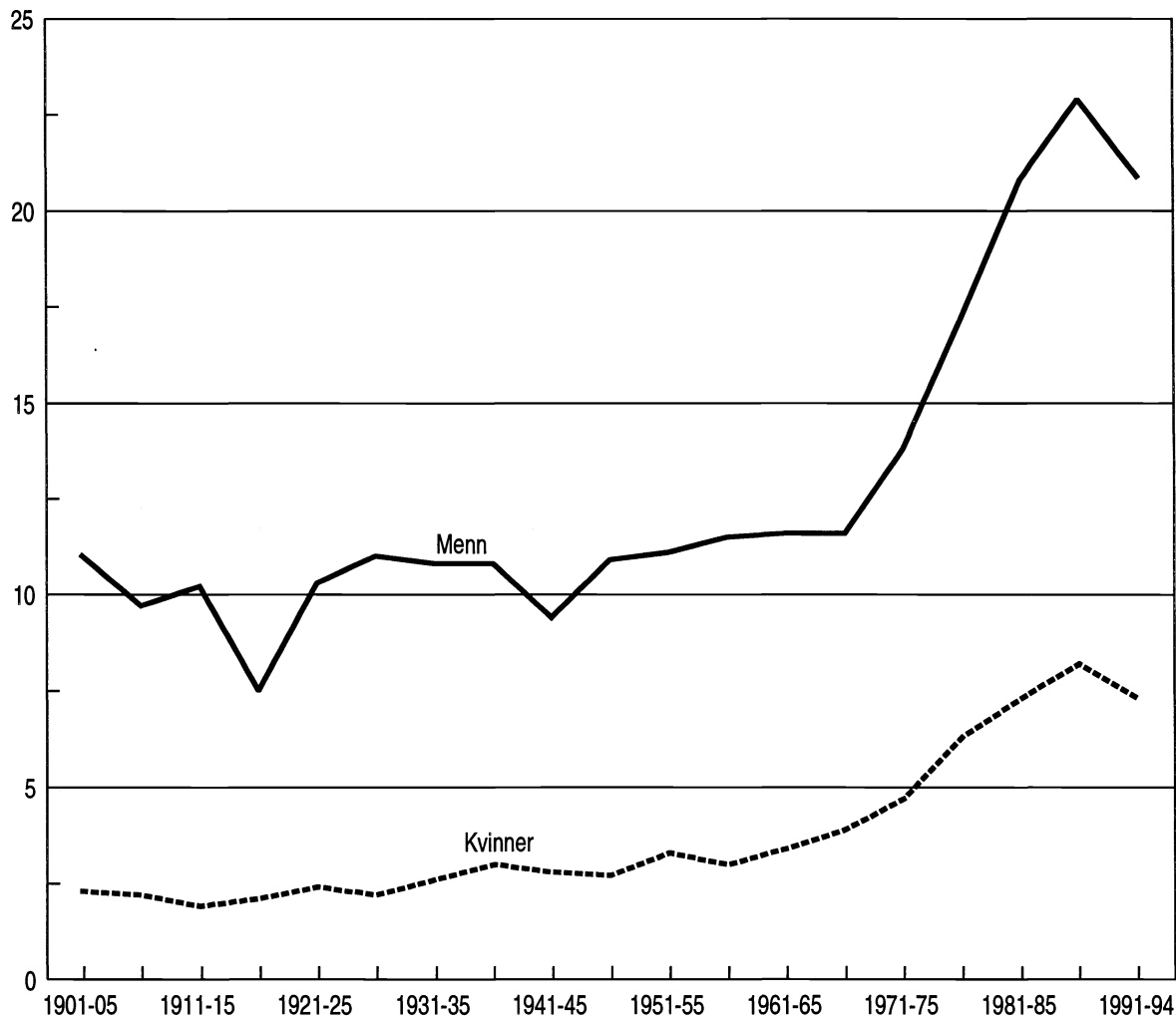
blet fra 1966-70 til 1986-90. Men også i denne gruppen kan en konstatere at utviklingen har vært positiv på 90-tallet (Ukens statistikk nr. 27/96).

Også alkohol- og narkotikaproblemene er blitt mer vanlige siden 50-årene. Målt i liter ren alkohol var det registrerte alkoholkonsumet omtrent det samme i 1900 som i 1995. Etter 1900 falt forbruket betydelig, spesielt under forbudstiden fra 1916 til 1926 (figur 12). Etter 2. verdenskrig steg forbruket til det nådde en topp i 1980; forbruket var da mer enn fordoblet i forhold til 1950. På 80- og 90-tallet har alkoholforbruket fulgt konjunktorene, med en betydelig reduksjon fra 1980 til 1982 og fra 1987 til 1994. Det er beregnet at økningen i alkoholforbruket i etterkrigstiden medførte om lag en firedobling av antallet alkoholrelaterte dødsfall (Skog 1990).

I forhold til folketallet var antallet dommer og forelegg for forbrytelser og forseelser mer enn dobbelt så høyt i 1992 som i 1900 (Statistisk sentralbyrå 1995a: 213-4). Antallet dommer og forelegg nådde en bunn på midten av 50-tallet, siden da har det vært en kraftig økning. Fra 50-tallet har vi også statistikk over etterforskede forbrytelser, som på samme måte viser en sterk økning i den registrerte kriminaliteten. Antallet etterforskede forbrytelser ble nær sjudoblet fra slutten av 50-årene til begynnelsen av 90-

Figur 11. Dødelighet av selvmord pr. 100 000 innbyggere blant menn og kvinner. 1901-1994.

Dødelighet pr. 100 000

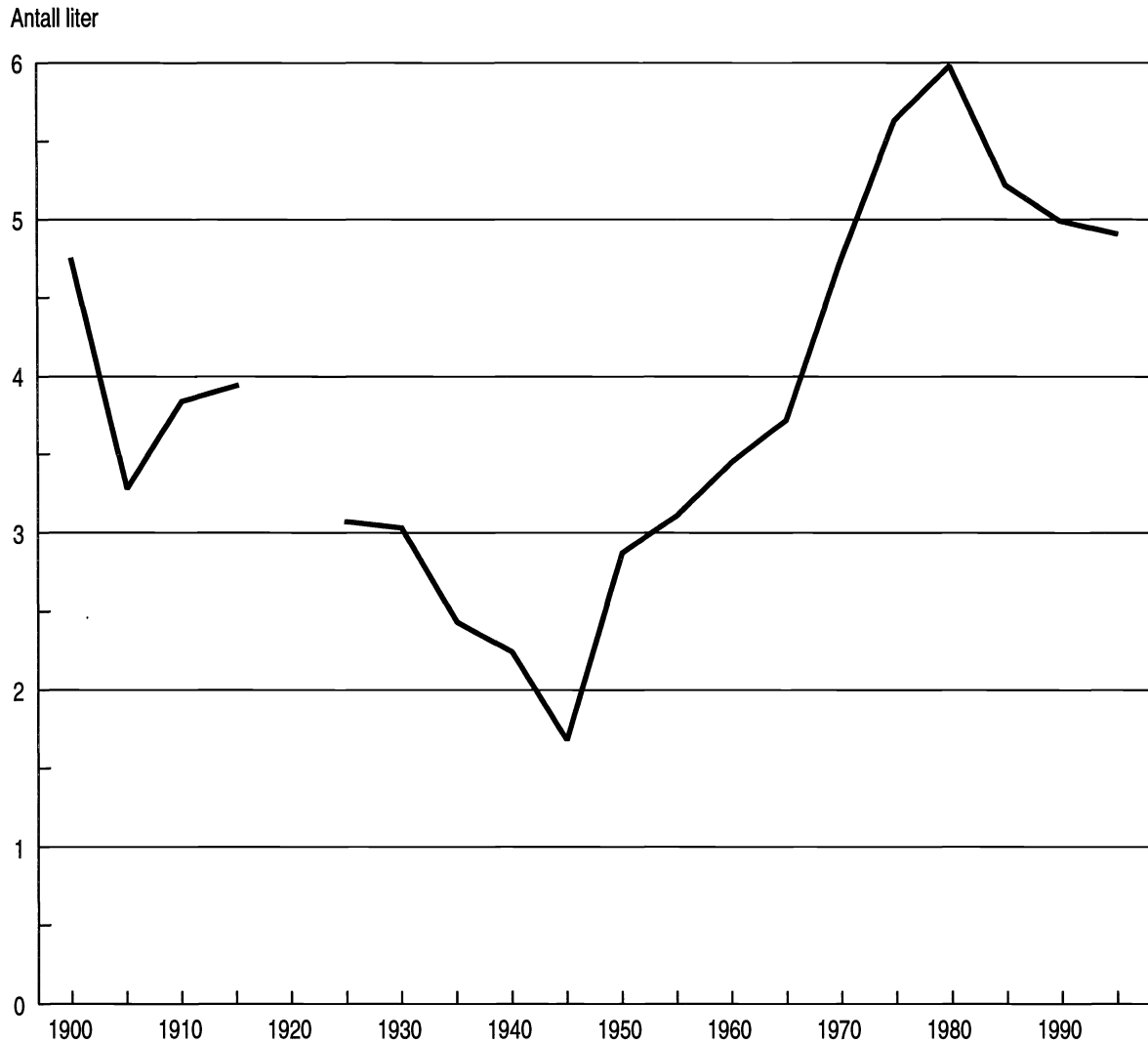
Kilde: Historisk statistikk 1994, Ukens statistikk 27/96 og Statistisk årbok 1996, Statistisk sentralbyrå

årene. Økningen kulminerte i 1989, i årene etterpå har det vært en svak reduksjon. Både for vinningsforbrytelser og voldsforbrytelser er det de grove forbrytelsene som har økt mest. Tallet på siktelser har også økt, i aldersgruppen 18-24 år ble antall siktelser i forhold til størrelsen på aldersgruppen sjudoblet fra 1956 til 1992 (Statistisk sentralbyrå 1995a: 196).

En kan spørre om økningen i den registrerte kriminaliteten er reell, eller om den er et resultat av utbyggingen av det formelle kontrollapparatet, av politi- og rettsvesen, samt av større anmeldelsestilbøyelighet. Det er grunn til å tro at en del av økningen må tilskrives de sistnevnte faktorene. I de siste tiårene har vi fått offerundersøkelser, som tyder på at en større del av befolkningen ble utsatt for tyverier, vold og trusler på 70-tallet. På 80- og 90-tallet har det imidlertid nesten ikke vært noen endringer i andelen av befolkningen som oppgir at de har vært utsatt for vold eller trusler, i sterk kontrast til økningen i registrerte voldsforbrytelser (Olaussen 1995, Statistisk sentralbyrå 1996a).

Økningen av de sosiale problemene viser at verken utbyggingen av velferdsstaten eller økonomisk vekst alene kan løse alle velferdsproblemer. Samtidig med den sterke økningen i sosiale problemer på

Figur 12. Registrert forbruk av alkohol. Liter ren alkohol pr. innbygger 15 år og eldre. 1900-1995.

Kilde: Historisk statistikk 1994 og Ukens statistikk 27/96, Statistisk sentralbyrå

70-tallet hadde Norge en betydelig økonomisk vekst, fra 1974 til 1980 den høyeste i Europa (Furre 1991). Men hvordan skal en da forstå denne økningen? Her skal vi bare antyde noen få momenter i det komplekse årsaksmønsteret. En kan se noen av de sosiale problemene som uforutsette konsekvenser av økonomisk vekst. Jo større det private konsumet er, jo flere verdifulle objekter finnes det å stjele (Tham 1993). Ikke overraskende er det vist at biltyveriene stiger i takt med antallet registrerte biler. Økningen i alkoholkonsumet har sammenheng med at reallønnene har steget mer enn prisen på alkohol, slik at alkohol er blitt lettere tilgjengelig. Det er grunn til å tro at økningen i alkoholkonsumet bidrar til å forklare veksten i andre sosiale problemer. Det er vist at økningen i voldskriminalitet har en nær forbindelse med økningen i alkoholforbruket. I 1980-årene var alkohol en bidragende faktor i 2/3 av voldstiltfellene (Skog 1990). Alkohol er sannsynligvis også en viktig del av bakgrunnen for selvmordsøkningen (op.cit.).

Visse sosiale problemer må også ses på bakgrunn av økt urbanisering. Både alkoholkonsum og kriminalitet har tradisjonelt vært mest utbredt i de store byene. Det er mange årsaker til dette, blant annet er

den enkelte innbygger mindre synlig enn i det oversiktlige og «tette» bygdesamfunnet, som igjen bidrar til at ulike former for avvik blir mer vanlig.

Noen har forstått de økte sosiale problemene som en konsekvens av svekkede sosiale relasjoner. Økonomisk vekst medfører store samfunnsendringer, som igjen fører til økt geografisk og sosial mobilitet. Økonomisk vekst kan derfor føre til at kontinuiteten i de personlige relasjonene blir mindre. Enkelte har hevdet at dette sannsynligvis er hovedårsaken til at økonomisk vekst ikke fører til reduserte selvmordsrater, for å ta ett eksempel (Olson 1988).

Endelig er det grunn til å peke på at økningen i sosiale problemer kan fortolkes som tegn på marginalisering av visse grupper i befolkningen. Et felles kjennetegn ved de ulike problemene er at økningen har vært størst blant ungdom, i sær blant unge menn. Unge menn er blitt mindre integrert i samfunnslivet de siste 30 årene. Etableringen i arbeidslivet er blitt utsatt. Bille-Brahe (1982, 1987) fant at unge menn ble dårligere integrert i samfunnsliv og arbeidsliv på 1970-tallet. Dette synes å ha fortsatt på 80-tallet. Utdanningskravene i arbeidslivet har økt, samtidig som unge menn har utsatt etableringen med egen familie og barn. Det er solid belegg for at både kriminalitet, alkoholkonsum og selvmord har sammenheng med manglende sosial integrasjon og deltakelse.

5. Gammel og ny ulikhet

5.1. Kvinnenes århundre

Den mest slående utjevningen av livssjanser og levekår i dette århundret har funnet sted i forholdet mellom kvinner og menn. Kanskje mer enn noe annet har det 20. århundre vært kvinnenes århundre. For hundre år siden hadde kvinner verken stemmerett eller fri adgang til å velge yrke. For eksempel kunne kvinner først i 1904 bli autorisert som advokater. De fleste gifte kvinner var i praksis utestengt fra lønnet arbeid. Å ta høyere utdanning var nærmest utenkelig. I 1913 fikk alle voksne kvinner i Norge stemmerett ved stortingsvalg. I dag er 3 av 4 gifte eller samboende småbarnsmødre yrkesaktive. Kvinnene er nå i flertall ved universitetene og høgskolene, i aldersgruppene under 40 år er det kvinnene som har det høyeste utdanningsnivået. Kvinner har økt sin forventede levealder langt mer enn menn. I en helt annen grad enn for 100 år siden har kvinner de nødvendige ressurser til å kunne styre sitt eget liv. Utviklingen av prevensjonsteknologien har også vært et viktig bidrag til kvinners økte frihet i det 20. århundre. Lævekårsundersøkelsene kan dokumentere de betydelige endringene de siste 15 årene, med mindre kjønnsforskjeller i tilknytningen til arbeidslivet og i lønns- og arbeidsvilkår. Mye tyder også på at kjønnsrollene har endret seg i løpet av disse årene; fordelingen av husarbeid og omsorgsarbeid er blitt mer lik, selv om det fremdeles er kvinnene som tar den største delen av dette arbeidet.

5.2. Mindre økonomisk ulikhet?

Hvordan har den økonomiske ulikheten utviklet seg? For første del av århundret er informasjonsgrunnlaget for å bedømme de økonomiske ulikhetene svært begrenset. Statistikken over lønnsforskjeller mellom yrker tyder på en betydelig lønnsutjevning i vekstperioden fra 1900 til 1920, men at ulikhetene økte i mellomkrigstidens kriseår. I mellomkrigstiden økte blant annet lønnsforskjellene mellom arbeidere og funksjonærer, det var lønningene til ufaglærte arbeidere som ble mest redusert. Fram til 1950 ble lønnsforskjellene igjen mindre (Seierstad 1975). Også det lille som finnes av tall for inntektutviklingen viser klare tegn til mindre forskjeller for perioden 1900-1950 sett under ett (Statistisk sentralbyrå 1955: 185-188, Seierstad 1975). Ståle Seierstad konkluderte i 1975 med at det hadde skjedd «..en vesentlig inntektsutjamning, og det skyldtes den svært raske inntektsutjammingsprosessen som fant sted før 1920 og fra slutten av 30-åra og fram til 1950» (Seierstad 1975: 124). I noen av de senere analysene er det tatt hensyn til endringer i husholdningsstørrelse og til utviklingen av den disponible inntekten, definert på ulike måter (det vanligste er at skatt og gjeldsrenter er trukket fra). Alt i alt ser det ut til at inntektsulikheten har endret seg lite de siste 20-25 årene. I sum tyder ulike analyser på svakt mindre inntektsforskjeller på 70-tallet og fram til 1988. Andersen og Aaberge (1983) finner en

svak tendens til mindre ulikhet i fordelingen av disponibel husholdningsinntekt i 1979 enn i første del av 70-årene, og levekårsutredningen (NOU 1993: 17) fant at inntektsulikhetene ble noe mindre fra 1982 til 1986. Etter 1988 har inntektsulikhetene igjen økt; økningen skjedde i årene 1988-89 og fra 1993 til 1994 (Statistisk sentralbyrå 1996b). Som i mellomkrigstiden, ser det ut til at økt arbeidsløshet og økonomisk krise skaper større økonomiske ulikheter i befolkningen. Men utslagene på ulikheten i samfunnet er etter alt å dømme langt mindre enn i mellomkrigstiden. En av årsakene er at velferdsstaten den gang bare var i sin spede begynnelse, alternativet for mange av de som ble arbeidsløse i mellomkrigstiden var fattigkassa. En offentlig arbeidsløshetsstrygd ble som nevnt først innført i 1938. Staten hadde også mindre mulighet til å omfordele inntektene gjennom skattleggingen. En annen årsak er at arbeidsløsheten rammet en større del av befolkningen, i de verste periodene var den registrerte arbeidsløsheten over 30 prosent blant de fagorganiserte.

I motsetning til inntektsforskjellene, ser det ut til at formuesforskjellene har økt helt siden begynnelsen av 1980-årene (Andersen m.fl. 1995).

5.3. Er klassesamfunnet forsvunnet?

Kan Norge med noen rett fremdeles sies å være et klassesamfunn, slik det var ved begynnelsen av århundret? De sosiale ulikhetene er åpenbart blitt mindre synlige enn de var for 100 år siden. Den gang var det lett å se på klesdrakter og væremåte om en var arbeider eller borger (Furre 1991). Det er også blitt færre som føler seg som medlemmer av bestemte klasser (Barstad 1993). I et langt tidsperspektiv er det neppe tvil om at den sosiale mobiliteten har økt. I mindre grad enn for 100 år siden bestemmer den sosiale posisjonen en blir født inn i hvilken posisjon en oppnår senere i livet. Levekårsundersøkelsene viser likevel at det fremdeles finnes betydelige ulikheter i levekår mellom sosioøkonomiske grupper, i særdeleshet mellom dem som har funksjonæryrker som krever høy utdanning, og dem som arbeider i underordnede, ufaglærte yrker. Forskjellene gjelder framfor alt arbeidets innhold (arbeidsmiljø) og belønning (lønn, frynsegoder), men også helsetilstand og andre forhold som ligger utenfor arbeidet. På disse områdene er høyere funksjonærer gjennomgående betydelig bedre stilt enn ufaglærte arbeidere. For enkelte sider ved levekårene har det skjedd en utjevning mellom disse gruppene de siste 15 årene, på andre områder er forskjellene bestående eller økende. På 1990-tallet har det for eksempel vært tendenser til økte forskjeller i boligeie og romslighet i boligen mellom sosioøkonomiske grupper (Andersen 1996).

En annen side ved utviklingen i de sosiale og økonomiske ulikhetene er at utdanning har fått økende betydning for velferden på 80- og 90-tallet. Høyere utdanning er for eksempel blitt stadig viktigere for mulighetene til å få og beholde en plass i arbeidslivet (Jørgensen 1993).

5.4. Husholdningens betydning: Økte forskjeller par og enslige?

Det er vanskelig å vurdere disse forskjellene i et lengre tidsperspektiv, men utviklingen i løpet av de siste 15 årene har vist klare tegn til at levekårsforskjellene mellom enslige og parhusholdninger har økt. Parhusholdningene har i økende grad kunnet basere sin inntekt på to fulle inntekter. Dette har også gitt større fleksibilitet og flere bein å stå på i en periode med økende arbeidsledighet. Det er framfor alt de yngre enslige som har sakkert akterut, men en ser den samme tendensen blant middelaldrende enslige. For eksempel eide omtrent halvparten av alle middelaldrende ektepar uten barn et fritidshus i 1995, sammenlignet med vel 1 av 6 enslige i samme alder, en forskjell som var betydelig mindre i 1980 (Statistisk sentralbyrå 1996a). Økonomiske problemer i perioden 1987 til 1995 økte mest blant yngre og middelaldrende enslige (op. cit). Enslige under 65 år hadde en negativ inntektsutvikling etter skatt fra 1986 til 1994, mest negativ var den blant yngre enslige med lav inntekt. For alle grupper av parhusholdninger var utviklingen positiv (Ukens statistikk nr. 24/96).

I et lengre tidsperspektiv vil vurderingen sannsynligvis bli en annen. Visse grupper av enslige, slik som enslige mødre, hadde svært dårlige levekår ved begynnelsen av århundret. Den ekstremt høye spedbarnsdødeligheten blant barn født utenfor ekteskap forteller noe om de vanskelige forholdene for ugifte mødre (jfr. figur 3). Dette var en tid hvor det ikke fantes barnetrygd (innført i 1946) eller overgangstønad for ugifte mødre (innført 1965).

5.5. Ulikhet mellom aldersgrupper

Den sterke forbedringen av levekårene blant de eldre representerer et betydelig bidrag til utjevningen av levekårene i det norske samfunnet. Innføringen av den behovsprøvde alderspensjonen i 1936, den videre utbyggingen av det offentlige pensjonssystemet på 50- og 60-tallet, samt senkingen av pensjonsalderen fra 70 til 67 år i 1973, og til 65 år for store grupper i forbindelse med lønnsoppgjøret i 1988 (AFP, ordningen med avtalefestet pensjon. Fra 1.10 1993 kan offentlig ansatte gå av med AFP fra fylte 64 år) har dels betydd at eldre i dag har en helt annen økonomisk trygghet og uavhengighet enn tidligere, dels at det er blitt mulig for eldre å velge å gå ut av yrkeslivet før de er helt nedslitt. Innføringen av uførepensjonen og ulike pensjonsordninger utenfor Folketrygden har også bidratt til slike muligheter. Den reelle pensjonsalderen er i dag nærmere 60 enn 65 år (NOU 1994: 2). På den andre siden møter nok en del eldre som ønsker å fortsette sitt yrkesaktive liv etter 60-årsalderen vanskeligheter. Høy langtidsledighet blant eldre arbeidstakere tyder på store problemer for denne gruppen med å komme inn igjen på arbeidsmarkedet når de har mistet jobben.

Levekårsundersøkelsene viser at de eldre i 1995 på mange områder var betydelig bedre stilt enn samme aldersgruppe for 15 år siden. Bedringen gjelder økonomi, materiell standard, boligforhold- og miljø, sosiale kontakter og ikke minst helse. For eksempel har andelen eldre menn med egen bil økt fra 4 av 10 til 8 av 10 i løpet av 15-årsperioden.

Utviklingen blant ungdom, spesielt blant unge, enslige menn, er mer tvetydig. Som tidligere nevnt fantes det ikke noen egen ungdomstid i vår forstand rundt århundreskiftet. De færreste fortsatte utdanningen ut over folkeskolen. De mulighetene unge mennesker har i dag i valg av yrke og utdanning kunne unge mennesker ved århundreskiftet bare drømme om. Tuberkulosen, som skapte så mye utrygghet og tok så mange unge liv, er ikke lenger noen trussel. På den andre siden er det påfallende at mange av de sosiale problemene vi omtalte ovenfor, har økt spesielt mye blant ungdom, og blant unge menn i særdeleshet (mest utpreget for selvmord og kriminalitet). Veksten i sosialhjelpstilfeller etter 1970 har også vært sterkest i de yngre aldersgruppene. I 1993 var nesten halvparten av klientene under 30 år (Brevik 1995: 17). På midten av 90-tallet kunne det påvises tendenser til at ungdom kom dårligere ut økonomisk og materielt enn ungdom i samme aldersgruppe noen år tidligere. Langt færre unge enslige eide sin egen bolig i 1995 enn i 1987, og egen bil var blitt mindre vanlig. Inntektsutviklingen blant yngre enslige har de siste 10 årene vært betydelig mer negativ enn ellers i befolkningen (dette gjelder også når en ser bort fra det økte antallet studenthusholdninger).

Ungdoms levekår på slutten av århundret er preget av stor frihet og mange muligheter, men også av at mulighetene for en tidlig etablering på arbeidsmarkedet er blitt svekket. Det sistnevnte er både en langsiktig tendens og en tendens som ble forsterket av lavkonjunkturen etter 1987. Den vanskelige situasjonen på arbeidsmarkedet, høye utdanningskrav og store ungdomskull har gjort at etableringsfasen i livsløpet er blitt forlenget. Unge med lav utdanning har fått det langt tøffere på arbeidsmarkedet enn tidligere.

5.6. Ikke-vestlige innvandrere: Den nye ulikheten

På 70-tallet ble Norge preget av en ny form for sosial ulikhet: Ulikheten mellom innvandrere fra ikke-vestlige land og «bofaste» nordmenn. Mens situasjonen på begynnelsen av århundret var at nordmenn søkte å bedre sine levekår ved utvandring til oversjøiske land, ble den siste delen av århundret preget av at Norge nå var så rikt at det ble gjenstand for innvandring fra land med stor fattigdom i den tredje verden. Innvandringen fra Asia og Afrika skjøt fart fra begynnelsen av 70-tallet. I 1971-75 var det en nettoinnvandring på om lag 1500 personer pr. år fra Afrika og Asia, med pakistanere som den største gruppen. I siste del av 60-tallet hadde antallet bare vært vel 100 pr. år. Innvandringen nådde en topp i siste del av 80-tallet, i 1987 og 1988 var innflyttingsoverskuddet fra land i den tredje verden om lag 10 000 personer, deretter avtok innvandringen kraftig (Statistisk sentralbyrå 1995a: 96-97). I 1995 var innflyttingsoverskuddet fra denne del av verden litt over 3000 personer (Statistisk sentralbyrå 1996b).

Forskjellen i boligforhold mellom innvandrere og nordmenn var kanskje større på begynnelsen av 80-tallet enn i dag (Østby 1993). På andre områder har ulikhetene sannsynligvis økt. Det er flere indika-

sjoner på at lavkonjunkturen på slutten av 80-tallet etterhvert kom til å ramme ikke-vestlige innvandrere mer enn nordmenn. Fra november 1988 til november 1995 steg den registrerte arbeidsledigheten blant afrikanere fra 9 til 21 prosent, blant asiater fra 8 til 18 prosent. For alle arbeidsledige var de tilsvarende tallene henholdsvis 2,9 og 4,0 prosent (Statistisk sentralbyrå 1995b). Den økte arbeidsledigheten førte til økonomiske problemer, og økt avhengighet av sosialhjelp. For enkelte innvandrergupper er sosialhjelp den viktigste inntektskilden.

6. Avsluttende perspektiver

Vårt århundre har vært vitne til enorme sosiale og økonomiske forandringer. I 1900 var det vanligste å bo i en bygd og arbeide med jorda. Bare knapt en fjerdedel bodde i byer eller tettsteder. I 1997 bor det store flertall i eller i nærheten av byer og tettsteder, og det mest vanlige er å arbeide med mennesker, med tjenesteyting i en eller annen form. Det etterindustrielle, urbane samfunnet har avløst bondesamfunnet i et tidsrom på 80-90 år. Det er derfor ikke til å undres over at både når en skal beskrive endringene i levekårene og endringene innenfor økonomi og teknologi, er et ord som revolusjon fristende å ty til: Medierevolusjon, kvinnerevolusjon, industrirevolusjon, utdanningsrevolusjon osv.

Livet er blitt lettere, tryggere og mere rikt på opplevelser. Døden, som var en allstedsnærværende realitet i det gamle samfunnet, er kommet på avstand. Tryggheten for hva som vil skje hvis vi blir syke, mister arbeidet eller på andre måter blir rammet av en ulykke, er ulike mye større. Den materielle knappheten som preget samfunnet i første del av århundret er borte for de fleste. Samfunnsendringer som økt utdanningsnivå, flere kultur- og medietilbud, økte muligheter for reiser og kontakt med andre mennesker, skulle tilsi at mennesker i dagens samfunn har fått langt bedre muligheter for et rikt og mangfoldig liv. Som nevnt i innledningen er frihet et nøkkelord i forståelsen av levekårene. I løpet av århundret har både friheten fra slitet, nøden og utryggheten økt i et hittil ukjent omfang, det samme har friheten til å velge hvordan en vil leve sitt liv, kanskje spesielt for kvinnene.

Samtidig har framstillingen gitt grunn til å understreke at utviklingen også har skapt nye former for knapphet og ufrihet, og at utviklingen ikke har vært like positiv for alle grupper i samfunnet. En av de nye formene for knapphet som har stått i fokus for samfunnsdebatten er knappheten på miljøgoder, på ren luft, rent vann og stillhet. Spesielt i storbyene oppleves dette som et knapt gode. Tid er et annet knapt gode som mange er opptatt av. En av årsakene til følelsen av tidsknapphet er sammenpressingen av familieliv og yrkesaktivitet i en kortere del av livsløpet. En tredje, mindre håndgripelig og vanskeligere målbar form for knapphet er følelsen av tilhørighet, mening og identitet. Følelsen av å være del av en større, meningsfylt helhet som gir livet mål og retning har kanskje blitt svekket. En av årsakene kan være at samfunnet i noen grad har mistet sine kollektive drømmer og overordnede visjoner. Tidligere i århundret representerte drømmen om velferdssamfunnet en slik visjon, men som Berge Furre uttrykker det: «Når velferdsstaten stod der ferdig utbygd i et overflodssamfunn, mista han moralsk berekraft. Han var ikkje lenger ein lysande framtidsvisjon i eit fattig samfunn» (Furre 1991: 420).

For ungdom blir problemene knyttet til identitets- og meningsdannelse særlig framtreddende, når de står foran oppgaven med å skape en voksen identitet. Den forlengede ungdomstiden skaper mange muligheter for et rikere liv, men også sine særegne problemer.

Økningen i sosiale problemer som kriminalitet, selvmord, rusproblemer og sosialhjelpstilfeller i etterkrigstiden, kan tyde på at det har skjedd marginaliseringsprosesser i samfunnet som velferdsstaten ikke har klart å forhindre. Det er en fare for at utdanningssamfunnet skaper tapere blant dem som ikke mestrer de økte kravene til teoretisk utdanning. Nye former for ulikhet er kommet til og blitt større de siste årene, blant annet har ungdom med lav utdanning og ikke-vestlige innvandrere sakkert akterut på visse områder. En fellesnevner for disse gruppene, samt andre grupper med dårlige levekår, er et marginalt forhold til arbeidsmarkedet. Selv med den sterke utbyggingen av velferdsstaten i dette århundret, er fremdeles forholdet til arbeidsmarkedet av avgjørende betydning for velferden.

Litteratur

- Almås, Reidar, Kjetil H. Karlsen og Ingunn Thorland (1995): *Fra pliktsamfunn til mulighetstorg. Tre generasjoner skriver sin ungdom*. Rapport 5/1995. Senter for Bygdeforskning. Trondheim.
- Andersen, Arne og Rolf Aaberge (1983): *Analyse av ulikhet i fordelinger av levekår*. Rapporter 83/21. Statistisk sentralbyrå.
- Andersen, Arne, Jon Epland, Randi Kjeldstad og Jan Lyngstad (1995): *Husholdningenes økonomi. 1980-tallet: Fra vekst til innstramming*. Statistiske analyser 8. Statistisk sentralbyrå.
- Andersen, Arne (1996): «Har utjevningen stoppet opp?» *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå. S. 5-11.
- Bagge, Sverre (1990): «Det primitive middelaldermenneske? Kropp, vold og seksualitet». I Ingvild Øye (red): *Middelalderens mentalitet. Onsdagskvelder i Bryggens museum*. Bryggens Museum. Bergen. S. 41-67.
- Barstad, Anders (1993): «Sosial deltaking». I *Sosialt utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S.337-354.
- Barstad, Anders (1996): «Flere aleneboende, men færre venneløse». *Samfunnsspeilet* nr. 1. S. 24-29.
- Bille-Brahe, Unni (1982): *Selv mord i Norden. Social integration*. Psykiatrisk Institut, Odense Universitet.
- Bille-Brahe, Unni (1987): «Suicide and social integration. A pilot study of the integration levels in Norway and Denmark». *Acta Psychiatrica Scandinavia*, vol 76 (supl. 336): S. 45-62.
- Bjørnson, Øyvind og Inger Elisabeth Haavet (1994): *Langsomt ble landet et velferdssamfunn. Trygdens historie 1894-1994*. Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- Borgan, Jens-Kristian (1993): «Dødelighet i Norge og andre industrialiserte land». I *Sosialt utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S.107-114.
- Brevik, Ivar (1995): *Sosialhjelp 1970-93. Vekst og endring. Kommunale variasjoner*. NIBR-notat 1995: 136.
- Brundtland, G.H. og L. Walløe (1973): «Menarchal Age in Norway in the 19th Century: A re-evaluation of the historical sources». *Annals of Human Biology* 3. S. 363-74.
- Bull, Edvard (1979): *Klassekamp og fellesskap 1920-1945*. Bind 13 i Knut Mykland (red): *Norges Historie*. J. W. Cappelens Forlag. Oslo.
- Bull, Steingrim (1981): *Sosialhjelpen. Sosialomsorgens vern mot fattigdom*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Danielsen, Kirsten (1990): *De gammeldagse piker. Eldre kvinner forteller om sitt liv*. Pax Forlag. Oslo.
- Engelstad, Fredrik (1986): «Arbeidet». I Lars Allmén, Natalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa (red): *Det norske samfunn*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo. S. 69-111.

- Evang, K. og O. Galtung Hansen (1939): «An Inquiry into the Diet of 301 Poorly Situated Families in Norway». *Acta Medica Scandinavica*, Tillegg C III.
- Fredriksen, Dennis Finn (1993): «Strukturelle endringer på arbeidsmarkedet 1950-1990». I *Sosialt utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S.203-213.
- Fuglum, Per (1978): *Norge i støpeskjeen. 1884-1920*. Bind 12 i Knut Mykland (red): Norges Historie. J. W. Cappelens Forlag. Oslo.
- Furre, Berge (1991): *Vårt hundreår. Norsk historie 1905-1990*. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Gjertsen, Finn (1995): «Forskjeller i selvmordshyppighet i befolkningen. Historisk perspektiv med vekt på 1970- og 1980-årene». *Tidsskrift for den norske lægeforening* nr. 1, vol 115. S. 18-22.
- Gähler, Michael (1994): «Svensk familjeupplösning och några av dess konsekvenser». I Johan Fritzell og Olle Lundberg (red): *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Brombergs Bokförlag. Stockholm. S. 59-86.
- Gullestad, Marianne (1996a): *Everyday Life Philosophers. Modernity, Morality, and Autobiography in Norway*. Scandinavian University Press. Oslo.
- Gullestad, Marianne (1996b): «Verdiendringer i Norge». *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3-4- S. 295-307.
- Hallenstvedt. Abraham og Jan Trollvik (1993, red.): *Norske organisasjoner*. Fabritius Forlag. Oslo.
- Hellevik, Ottar (1996): *Nordmenn og det gode liv. Norsk Monitor 1985-1995*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Hoëm, Ragnhild, Annemor Kalleberg, Aud Korbøl, Arnlaug Leira, Tove Thagaard og Tone Schou Wetlesen (1975): «Kvinnerens stilling i samfunnet». I Natalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa (red): *Det norske samfunn. Bd. 2*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo. S. 444-511.
- Huserbråten, Kirsti (1996): «Enslige har oftere helseproblemer enn andre». *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå. S. 39-44.
- Inglehart, Ronald og David Appel (1989): "The Rise of Postmaterialist Values and Changing Religious Orientations, Gender Roles and Sexual Norms". *International Journal of Public Opinion Research*, vol. 1, nr. 1.
- Jacobsen, Rolf (1992): *Samlede dikt*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo.
- Jørgensen, Tor (1993): «Utdanning». I *Sosialt Utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S. 117-141.
- Kitterød, Ragni Hege (1996): «Mer uformell omsorg fra hushold til hushold». *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå. S. 30-38.
- Ljones, Olav (1979): *Kvinnerens yrkesdeltaking i Norge*. Samfunnsøkonomiske studier nr. 39. Statistisk sentralbyrå.
- Magnus, P., J. Kongerud og J. V. Bakke (1991): «Har vi en astmaepidemi?». *Tidsskrift for den norske lægeforening*. S. 972-975.

- Martinussen, Willy (1993): *Velferdsfellesskap. Medvirkning og solidaritet i nærmiljø, yrkesliv og politikk*. Allforsk AVH, Senter for samfunnsforskning-SESAM, 1993.
- Monsen, Ingunn (1993): «Utdanningssektoren i vekst og forandring 1950-1991». I *Sosialt Utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S. 143-153.
- Noack, Turid (1997): *Statusvariabel på avveier- nye pardannelser og nye samlivsmønstre*. Innlegg på Norsk Sosiologforenings vinterseminar, Sanderstølen, 9-12. januar 1997.
- NOU 1993: 17: *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?*
- NOU 1994: 2: *Fra arbeid til pensjon*.
- Olaussen, Leif Petter (1995): «Voldskriminalitetens utvikling de to siste tiårene». *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap* 1995. S. 97-116.
- Olson, Mancur (1988): «Toward a new social report». *Public Opinion*, November/December 1988.
- Ramsøy, Natalie Rogoff (1988): «Fra nød til frihet - sosial endring i Norge 1930-1980». I Randi Kjeldstad, Håkon Lorentzen og Anders Ringen (red.): *Fra ansvarsdeling til delt ansvar. Artikler om virkemidler og velferd i velferdsstaten*. INAS-rapport 88: 5. S. 11-51.
- Ringen, Stein (1995): «Well-being, Measurement and Preferences». *Acta Sociologica* 1995 38. S. 3-15.
- Seierstad, Ståle (1975): «Norsk økonomi». I Natalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa (red): *Det norske samfunn. Bd. 1*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo. S. 95-144.
- Skog, Ole-Jørgen (1990): «Alkoholskadenes utvikling i Norge». *Tidsskrift for den norske lægeforening* nr. 3, vol. 110. S. 372-5.
- Skrede, Kari (1986): «Gifte kvinner i arbeidslivet». I Lars Alldén, Natalie Rogoff Ramsøy og Mariken Vaa (red): *Det norske samfunn*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo. S. 145-168.
- Statistisk sentralbyrå (1955): *Økonomisk Utsyn 1900-1950*. Samfunnsøkonomiske studier nr. 3.
- Statistisk sentralbyrå (1995a): *Historisk statistikk 1994*. NOS C 188.
- Statistisk sentralbyrå (1995b): *Arbeidsmarkedsstatistikk for innvandrere og utenlandske statsborgere*. Grunntabeller 4/95. Seksjon for arbeidsmarkedsstatistikk.
- Statistisk sentralbyrå (1996a): *Levekårsundersøkelsen 1995*. NOS C 301.
- Statistisk sentralbyrå (1996b): «Sosiale indikatorer 1980-1996. Mange har fått det bedre på 1990-tallet». *Samfunnsspeilet* 4/96. Statistisk sentralbyrå.
- Statistisk sentralbyrå (1996c): *Naturressurser og miljø 1996*. Statistiske analyser 9.
- Statistisk sentralbyrå (1996d): *Statistisk Årbok 1996*.

Statistisk sentralbyrå (1996e): *Sosialstatistikk 1994*. NOS C 302.

Sundby, Per (1981): «Sosial omsorg i et historisk perspektiv». I Per Sundby (red): *Sosial velferd og sosial omsorg. En innføring i sosialmedisin*. Fabritius. Oslo. S. 162-165.

Tham, Henrik (1993): «Crime, Drugs, and Suicide in the Scandinavian Countries Since 1950». I Erik Jørgen Hansen et al.(eds): *Welfare Trends in the Scandinavian Countries*. New York: M. E. Sharpe.

Todal Jenssen, Anders (1990): «»Ungdommen har snart ikke respekt for noe..» Oppslutning om autoritære verdier i Norge 1957-1988». *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årgang 31. S. 341-365.

Tvede, Olaf (1977): «Endringer i nordmenns oppvekstforhold». *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 3, bind 18. S. 214-239.

Øverås, Siv (1995): *Helseboka 1995. Hovedtrekk ved helsetilstand og helsetjeneste i Norge*. Statistiske analyser 5. Statistisk sentralbyrå..

Øyen, Else (1992): «Velferd». I Else Øyen (red): *Sosiologi og ulikhet*. Oslo: Universitetsforlaget. S. 112-134.

Ukens statistikk nr. 24/96: *Inntekts- og formuesundersøkelsen: Inntektsutvikling og ulikhet innen forskjellige typer husholdninger*. Statistisk sentralbyrå. S.4.

Ukens statistikk nr. 27/96: *Færre selvmord blant unge menn*. Statistisk sentralbyrå. S. 6.

Ukens statistikk nr. 34/96: *Spebarnsdødeligheten igjen rekordlav*. Statistisk sentralbyrå. S. 3.

Ukens statistikk nr. 40/96: *Forbruksundersøkelsen, 1995: Boutgiftene er blitt mindre*. Statistisk sentralbyrå. S.4-5.

Ukens statistikk nr.48/96: *Færre elever, flere studenter*. Statistisk sentralbyrå. S. 3.

Ukens statistikk nr. 51-52/96: *En av fem har høyere utdanning*. Statistisk sentralbyrå. S. 6.

Østby, Lars (1993): «Innvandrerne levekår». I *Sosialt Utsyn 1993*. Statistiske analyser. Statistisk sentralbyrå. S. 57-67.

Waalder, Hans Th. og Bjørn Guldvog (1996): «Utviklingen av dødeligheten i Norge. Et internasjonalt perspektiv - dødsårsakene». *Tidsskrift for den norske lægeforening* nr. 30, vol. 116. S. 3656-61.

De sist utgitte publikasjonene i serien Notater

- 96/43 D.Q. Pham og K.-I. Låstad: Sesongjustering av AKU på UNIX: Dokumentasjon av rutiner. 60s.
- 96/44 K.G. Lindquist og B.E. Naug: Makroøkonometriske modeller og konkurranseevne. 12s.
- 96/45 R. Golombek og S. Kverndokk (red.): Modeller for elektrisitets- og gassmarkedene i Norge, Norden og Europa. 28s.
- 96/46 T.B. Martinsen: Behov og muligheter for statistikkproduksjon for noen næringer: Nace 75:25: Brannvern, 90: Kloakk- og renovasjonsvirksomhet, 91: Interesseorganisasjoner ikke nevnt annet sted, 93: Personlig tjenesteyting ellers, 95: Lønnet arbeid i private husholdninger, 99: Internasjonale organer og organisasjoner. 29s.
- 96/47 J.E. Sivertsen: Flyktninger og arbeidsmarkedet 4. kvartal 1995. 35s.
- 96/48 E. Lofthus: Yngre uførepensjonisters materielle levekår. 38s.
- 96/49 S. Blom: Holdning til innvandrere og innvandringspolitikk: Spørsmål i SSBs omnibus i mai/juni 1996. 37s.
- 96/50 I. Seliussen: Status for byggekostnadsindeksane. 12s.
- 96/51 H.M. Teigum: Undersøkelse om kommunal og fylkeskommunal organisering 1996: Dokumentasjonsrapport. 54s.
- 96/52 A.K. Essilfie: Environmental Protection Expenditures in Norway. 18s.
- 96/53 F.R. Aune: Konsekvenser av en nordisk avgiftsharmonisering på elektrisitetsområdet. 22s.
- 96/54 M.V. Dysterud og P. Schøning: SSB-AVLØP. 187s.
- 96/55 E. Vassnes og I. Tuveng: Datagrunnlag for analyse av personers overgang fra utdanning til arbeid: Dokumentasjon. 58s.
- 96/56 K. Flugsrud, O.K. Hunnes og E. Lasson: Metode for beregning av energivarebruk og utslipp på grunnkretser: Beregninger for 1992 og 1993 for kommunene Oslo, Drammen, Bergen og Trondheim. 61s.
- 96/57 T. Kalve: Bedre barnevernsdata på edb-lesbart medium. 42s.
- 96/58 E. Midtlyng og A.A. Ritland: Lesferdigheter i den voksne befolkningen i Norge: Pilotundersøkelse: Dokumentasjonsrapport. 53s.
- 96/59 A. Sundvoll og L. Solheim: Undersøkelse om kopiering på universiteter og høyskoler: Pilotundersøkelse: Dokumentasjonsrapport. 48s.
- 96/60 A. Sundvoll: Undersøkelse om levekår og nærmiljø i Bergen: Dokumentasjonsrapport. 53s.
- 96/61 A. Bråten: Populasjon og utvalg - konsumprisindeksen. 58s.
- 96/62 M. Kjelsrud og A. Torstensen: Innvandreres tilknytning til arbeidsmarkedet. Situasjonen i november 1994. Bruttoendringer mellom november 1993 og november 1994: Dokumentasjon og analyse. 170s.
- 96/63 H.M. Teigum: Samordnet levekårsundersøkelse 1996 - tverrsnittsundersøkelsen: Dokumentasjonsrapport. 57s.
- 96/64 Å. Kaurin: Emballasjestatistikk: Utprøving av metoder og forslag til metode for innhenting av data til en nasjonal statistikk over emballasjeavfall. 46s.
- 97/1 S. Opdahl: Levekårsundersøkelse blant mottakere av grunnstønad: Dokumentasjonsrapport med tabeller. 138s.
- 97/3 A. Sundvoll: Undersøkelse om velferdsstatens gleder og byrder: Dokumentasjonsrapport. 88s.
- 97/4 M.S. Bjerkseth: Evaluering av ny metode for utarbeidelse av strukturstatistikk ved Seksjon 460. 145s.
- 97/6 E. Gulløy, S. Blom og A.A. Ritland: Levekår blant innvandrere 1996: Dokumentasjonsrapport med tabeller. 205s.